

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

ગુસલી નેવિલ વાડિયા

વિ.

આઈવરી પ્રોપર્ટીઝ અને અન્ય

(વિશેષ અનુમતિ અરજીઓ (દીવાની) નં. ૩૧૯૮૨-૩૧૯૮૩/૨૦૧૩)

ઓક્ટોબર ૦૪, ૨૦૧૯

[અરુણ મિશ્રા, એમ. આર. શાહ અને બી. આર. ગવઈ, ન્યાયાધીશો]

દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૯૦૮ : કલમ ૯એ (મહારાષ્ટ્ર સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૭ દ્વારા દાખલ કરાયેલી) – અધિકારક્ષેત્ર – સમયમર્યાદાનો પ્રાથમિક મુદ્દો – ઠરાવ્યું : સમયમર્યાદાનો મુદ્દો પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાય નહીં – કમલાકર શાંતારામના મામલામાં લેવાયેલ નિર્ણય યોગ્ય રીતે આપવામાં આવ્યો છે અને ફોરશોર કોઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડમાં ઠરાવવામાં આવ્યું તેમ તેને પેર ઈન્ક્યુરિયમ કહી શકાય નહીં.

દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૯૦૮: કલમ ૯એ (મહારાષ્ટ્ર સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૭ દ્વારા સમાવેશ કરાયેલી) – અધિકારક્ષેત્ર – કલમ ૯એ અને હુકમ ૧૪ નિયમ ૨ ની જોગવાઈઓ હેઠળ, જો મુદ્દો સંપૂર્ણપણે કાનૂનનો પ્રશ્ન હોય અને પુરાવા નોંધાવીને નક્કી કરવાનું કાનૂન અને હકીકતનો મિશ્ર પ્રશ્ન ન હોય, તો પ્રાથમિક મુદ્દાઓનો નિર્ણય કરવા સ્વતંત્ર છે.

દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૯૦૮: કલમ ૯એ (મહારાષ્ટ્ર સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૭ દ્વારા ઉમેરવામાં આવેલ) – હુકુમત – કલમ ૯અ માં “હુકુમત” શબ્દપ્રયોગનો કયો અર્થછાયો છે તે વિચારતાં, સ્પષ્ટ છે કે તે અરજ સ્વીકારી વિચારણા માટે હાથ ધરવાની સત્તાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં છે; “હુકુમત” શબ્દને તેની બાજુમાં આવેલા ‘હાથ ધરવી’ શબ્દ પરથી અર્થછાયો મળે છે; એટલે કે, અદાલત પાસે કોઈ મામલો વિચારણા માટે સ્વીકારવાનો અથવા તેની સુનાવણી કરવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ – જ્યાં હુકુમત જ નથી ત્યાં અદાલતને દાદ આપવાની સક્ષમતા જ હોતી નથી; પરંતુ જ્યાં એવી હુકુમત હોય, ત્યાં સમયમર્યાદા કાયદા હેઠળ દાવો અવધિબદ્ધ હોવાથી અવરોધિત છે અથવા પૂર્વનિર્ણીત મુદ્દાના સિદ્ધાંતથી અવરોધિત છે અથવા હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ કાયદા હેઠળ ઊભા થયેલા પ્રતિબંધને કારણે એવી દાદ આપી શકાતી નથી.

દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૯૦૮: કલમ ૯એ (મહારાષ્ટ્ર સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૭ દ્વારા ઉમેરાયેલ) – અધિકારક્ષેત્ર – જ્યારે કોઈ મામલો પૂર્વનિર્ણીતતા અથવા સમયમર્યાદા કાયદાથી અવરોધિત હોય, ત્યારે એવું નથી કે

અદાલત પાસે તેને સ્વીકારવાની કોઈ સત્તા જ નથી, પરંતુ દાદ મંજૂર કરવી શક્ય નથી – દાવો દાખલ કરવાની સમયમર્યાદા અવધિ પૂર્ણ થઈ જવાને કારણે, સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળ મિલ્કતના અધિકારના લુપ્ત થવાની જોગવાઈ છે – જ્યારે અદાલત સમયમર્યાદાના આધારે દાવો નામંજૂર કરે છે, ત્યારે મિલ્કતનો અધિકાર નષ્ટ થાય છે; આપું ઠરાવવા માટે અદાલત પાસે તે દાવો સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોવો આવશ્યક છે – સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ અદાલત પર પોતે જ સમયમર્યાદાના અવરોધનો વિચાર કરવાનો કર્તવ્ય નિર્ધારિત કરાયેલ છે – “હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ કાયદા હેઠળ દાવો દાખલ કરવા અંગેનો અવરોધ” આ અભિવ્યક્તિમાં સમયમર્યાદા અધિનિયમ દ્વારા સર્જાયેલ અવરોધનો પણ સમાવેશ થાય છે – કલમ ૮એ માં વપરાયેલ “દાવો સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર” આ અભિવ્યક્તિમાં તેનો સમાવેશ થાય છે એવું કહી શકાય નહિ – અદાલતે વિચારણા માટે મામલો સ્વીકારવાનો અને તેની સુનાવણીમાં લેવાનો હોય છે; દાદ આપવા માટે સમયમર્યાદા રચતા તથ્યો અથવા અન્ય કોઈ કાયદા દ્વારા સર્જાયેલ અવરોધનું પરીક્ષણ કરવા માટે તેને પ્રશ્નનો ગુણદોષના આધારે નિર્ણય કરવો પડે છે; ત્યારબાદ તે સમયમર્યાદાના આધારે અથવા અન્ય કોઈ કાયદા દ્વારા સર્જાયેલ આવા અવરોધના આધારે તેને નામંજૂર કરવાની સત્તા ધરાવે છે – તેથી, કલમ ૮એ માં “દાવો સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર” ને આપવાનો અર્થ સંકુચિત છે, અર્થાત્ જાળવણીયોગ્યતા સુધી મર્યાદિત છે;

ન્યાયનિર્ણય માટે દાવો સ્વીકારવાની અદાલતની સક્ષમતા જ માત્ર આ જોગવાઈઓ હેઠળ આવરી લેવામાં આવી છે.

દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૯૦૮: આદેશ ૧૪ નિયમ ૨(૨)(બી) અને કલમ ૯ – પ્રાથમિક મુદ્દો – એવા કેસમાં કે જેમાં સમયમર્યાદા સંબંધિત પ્રશ્ન સ્વીકારેલ હકીકતોના આધારે નક્કી કરી શકાય, તે આદેશ ૧૪ નિયમ ૨(૨)(બી) હેઠળ પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાય – જોકે, જ્યારે સમયમર્યાદા અંગેની હકીકતો વિવાદિત હોય, ત્યારે સમયમર્યાદાના પ્રશ્નનું નિર્ધારણ પણ આદેશ ૧૪ નિયમ ૨(૨)(બી) હેઠળ પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે અથવા એવો કોઈ અન્ય કાનૂની મુદ્દો, જેમાં વિવાદિત હકીકતોની તપાસ આવશ્યક હોય, તે રીતે કરી શકાય નહીં – હકીકતો અંગે વિવાદ હોય ત્યારે, કાનૂની પ્રશ્ન પર નિષ્કર્ષ આપવા માટે તેનો નિર્ધારણ કરવું આવશ્યક બને છે – એવો પ્રશ્ન પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાય નહીં – આમ, કાયદા અને હકીકતનો મિશ્ર પ્રશ્ન પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે, કલમ ૯એ હેઠળ હોય કે આદેશ ૧૪ નિયમ ૨ હેઠળ હોય, નક્કી કરી શકાય નહીં – દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતાની બંને જોગવાઈઓ સંબંધિત સુધારા પહેલાં હોય કે પછી, સ્થિતિ સમાન જ છે – સમયમર્યાદા.

અધિકારક્ષેત્ર : અર્થ — ઠરાવેલ: અધિકારક્ષેત્ર તે સત્તા છે જેના આધારે ન્યાયિક અધિકારી બાબતનો સંજ્ઞાન લે છે અને કેસોનો નિર્ણય કરે છે. તે માત્ર એટલું પૂર્વધારિત કરે છે કે યોગ્ય રીતે રચાયેલી એવી અદાલત અસ્તિત્વમાં હોય જેને વિષયવસ્તુ પર એવો નિયંત્રણ હોય જે તે કાયદાની વર્ગીકરણ

સમયમર્યાદાઓમાં આવે જેના હેઠળ અદાલત સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. તે પાસે વાદી પક્ષકારો પર નિયંત્રણ હોવું જોઈએ, પક્ષકારોના પ્રદેશ પર નિયંત્રણ હોવું જોઈએ, તેમજ તે દાવાની મૂલ્યરકમ તેમજ કેસોના વર્ગના સ્વરૂપ સાથે પણ સંબંધિત હોઈ શકે છે.

અધિકારક્ષેત્ર: અધિકારક્ષેત્રનું અસ્તિત્વ અને અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગ વચ્ચેનો ભેદ – ઠરાવાયું: અરજી સ્વીકારવાના અધિકારક્ષેત્રનો અર્થ અને તેના ઉપયોગ દરમિયાન થયેલી અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત ભૂલનો અર્થ ભિન્ન છે – અધિકારક્ષેત્રનું અસ્તિત્વ આ હકીકતથી પ્રતિબિંબિત થાય છે કે ચુકાદો આનુષંગિક કાર્યવાહીમાં પડકાર માટે પાત્ર છે – જો અદાલત પાસે મૂળભૂત રીતે અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ હોય, તો તેનો નિર્ણય રદબાતલ તરીકે પડકાર માટે ખુલ્લો રહે છે – સમયમર્યાદા કાયદા દ્વારા ઉભી કરાયેલ પ્રતિબંધ અને પૂર્વનિર્ણયબંધનના પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરતી વખતે, અદાલત પાસે આ પ્રશ્નો નક્કી કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોવો આવશ્યક છે – જ્યાં અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ મહત્વપૂર્ણ અનિયમિતતા સાથે અથવા ગેરકાયદેસર રીતે કરવામાં આવે, ત્યાં તે પણ અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત ભૂલ ગણાશે.

દિવાની કાર્યવાહી સંહિતા (મહારાષ્ટ્ર સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૧૮: કલમ ૨ – સુધારા અધિનિયમ, ૨૦૧૮ ની કલમ ૨, જેમાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે જ્યાં કલમ ૮એ હેઠળ ઘડાયેલ પ્રાથમિક મુદ્દા પર વિચારણા સી.પી.સી.ના અમલના પ્રારંભની તારીખે બાકી હોય, ત્યાં ઉક્ત મુદ્દાનો નિર્ણય અને નિકાલ

અદાલત દ્વારા કલમ લએ હેઠળ એવો કરવામાં આવશે જાણે કલમ લએ હેઠળની જોગવાઈ કાઢી નાખવામાં આવી ન હોય, તે મહારાષ્ટ્રમાં લાગુ પડતી સી.પી.સી.ની કલમ લએ હેઠળ પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે શું નક્કી કરી શકાય તે અંગેની કાનૂની સ્થિતિમાં કોઈ ફેરફાર કરતી નથી – કલમ ૨ ની જોગવાઈ દ્વારા સર્જાયેલ બચાવ, જ્યાં કલમ લએ હેઠળ ઘડાયેલ પ્રાથમિક મુદ્દા પર વિચારણા સુધારા અધિનિયમ, ૨૦૧૮ ના અમલના પ્રારંભની તારીખે બાકી હોય, તેનો નિર્ણય માત્ર ત્યારે જ કરી શકાય જ્યારે તે કલમ લએના અર્થઘટન સંબંધિત માપદંડોની અંદર આવે – કોઈ પણ મુદ્દાનો નિર્ણય માત્ર આ જોગવાઈના બહાને કરી શકાય નહીં કે તે કલમ લએ હેઠળ ઘડાયેલ હતો અને સુધારા અધિનિયમ, ૨૦૧૮ ના અમલના પ્રારંભની તારીખે વિચારણા હેઠળ બાકી હતો.

શબ્દો અને વાક્યપ્રયોગો: ‘દાવો સ્વીકારી તેની સુનાવણી કરવાની હુકમત’ અભિવ્યક્તિ – તેનો અર્થ – સમજાવવામાં આવ્યો.

શબ્દો અને શબ્દસમૂહો: ‘એન્ટરટેઈન’ અભિવ્યક્તિ – તેનો અર્થ – ઠરાવ્યું: ‘એન્ટરટેઈન’ શબ્દનો અર્થ વિચારણા માટે સ્વીકારવો એવો થાય છે – તેનો અર્થ નિરાકરણ કરવું અથવા ગુણદોષના આધારે વિચારણા કરવા આગળ વધવું એવો પણ થાય છે. સંદર્ભનો જવાબ આપતાં, અદાલતે ઠરાવેલ:

વિષય : શબ્દ ‘અધિકારક્ષેત્ર’ નો અર્થ

૧.૧ અધિકારક્ષેત્ર એ નિર્ણય કરવાની શક્તિ છે અને માત્ર યોગ્ય રીતે નિર્ણય કરવાની શક્તિ નથી. અધિકારક્ષેત્ર એ હસ્તગત વિશિષ્ટ વિષયમાં સત્તાવાર

રીતે કાર્ય કરવા માટે કાયદા દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ સત્તા છે. તે પ્રકરણોની નોંધ લેવાની અને તેનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ છે. તે યોગ્ય અથવા અયોગ્ય રીતે નિર્ણય કરવાની શક્તિ છે. તે સાંભળવાની અને નિર્ધારિત કરવાની શક્તિ છે. એ જ ન્યાયિક કાર્યવાહીની પાયારૂપ બાબત છે. તે આપવામાં આવેલા નિર્ણયની યોગ્યતા પર અવલંબિત નથી. તે ન્યાયપાત્ર વિવાદનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ છે અને તેમાં ગુણદોષના આધારે કાનૂની પ્રશ્નો તેમજ હકીકતોના પ્રશ્નોનો પણ સમાવેશ થાય છે. અધિકારક્ષેત્રનો અર્થ વાદ સ્વીકારવાની, તેના ગુણદોષ પર વિચારવાની અને બંધનકારક નિર્ણયો આપવાની શક્તિ એવો થાય છે, અને “ગુણદોષ”નો અર્થ એ વિવિધ ઘટકો છે, જે માંગવામાં આવેલ દાદ માટે વાદીની હક્કદારીમાં પ્રવેશ કરે છે અથવા તેને યોગ્યતા પ્રદાન કરે છે. જો કાયદો ચુકાદો અથવા હુકમનામું આપવા સત્તા પ્રદાન કરે, તો અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર હોય છે.

[પરિષેદ ૧૬] [૮૨૩-ડી-એફ]

૧.૨ અધિકારક્ષેત્ર સામાન્ય રીતે નિર્ણય કરવા, ચુકાદો આપવા, હકીકતોની તપાસ કરવા, કાયદો લાગુ કરવા અને ચુકાદો ઉચ્ચારવા માટેની સત્તા તરીકે સમજવામાં આવે છે. જ્યારે કાર્ય કરવાની સામાન્ય સત્તાનો અભાવ હોય ત્યારે અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર હોતું નથી. જ્યારે અદાલતને હકીકતોની તપાસ કરવાની, કાયદો લાગુ કરવાની, બંધનકારક ચુકાદો આપવા અને તેનો અમલ કરાવવાની સત્તા હોય ત્યારે અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર હોય છે. અધિકારક્ષેત્રની અંદર આપવામાં આવેલ ચુકાદો રદબાતલ હોવાના આધારે પરોક્ષ આક્ષેપથી અસ્પર્શ્ય

રહેવો જોઈએ. તેનો સંબંધ ન્યાયાધિકરણ અથવા અદાલતની સાવિધાનિક અને કાયદેસરની સત્તા સાથે છે કે જે દ્વારા તે વાદ સાંભળી અને તેનો નિર્ણય કરી શકે. તેનો અર્થ મૂળભૂત રીતે વાદ સ્વીકારવાની, સાંભળવાની અને નક્કી કરવાની સત્તા અથવા ક્ષમતા એવો થાય છે. [પરા ૧૭] [૮૨૪- બી-સી]

૧. અરજી સ્વીકારવાની હુકુમત, મુદ્દાના ગુણદોષથી, હુકુમતના ઉપયોગમાં થયેલી ભૂલથી અથવા હુકુમતના અતિરેકથી ભિન્ન છે. દીવાની કાર્યરિતી સંહિતાની કલમ ૯ હુકુમત અંગે છે અને અદાલતોને તમામ દીવાની દાવાઓનો વિવાદ ચલાવવાની સત્તા આપે છે, જો તે પ્રતિબંધિત ન હોય. દીવાની કાર્યરિતી સંહિતા, ૧૮૮૨ ની કલમ ૯ માં વપરાયેલા શબ્દો “તત્કાલ અમલમાં રહેલા કોઈ અધિનિયમ દ્વારા પ્રતિબંધિત” ને દીવાની કાર્યરિતી સંહિતા, ૧૯૦૮ માં “સ્પષ્ટ રીતે અથવા નિહિત રીતે પ્રતિબંધિત” શબ્દોથી બદલવામાં આવ્યા છે. આ રીતે, કલમ ૯ હેઠળનો “હુકુમત” શબ્દ સ્વીકાર્યતા સાથે સંબંધિત છે, અર્થાત્, તે સ્પષ્ટ રીતે અથવા નિહિત રીતે પ્રતિબંધિત નથી. [પરિષ્દે ૧૮-૨૦] [૮૨૪-ડી-જી-એચ]

રાજા સોપ ફેક્ટરી વિ. એસ.પી. શાન્થરાજ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૪૪૯ : [૧૯૬૫] એસ.સી.આર. ૮૦૦ ; એ.આર. અંતુલાય વિ. આર.એસ. નાયક અને અન્ય, (૧૯૮૮) ૨ એસ.સી.સી. ૬૦૨ : [૧૯૮૮] ૧ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૧ ; દિલ્લી સ્પેશિયલ પોલીસ એસ્ટેબ્લિશમેન્ટ, નવી દિલ્લી વિ. લેફ્ટનન્ટ કર્નલ એસ.કે. લોરૈયા,

(૧૯૭૨) ૨ એસસીસી ૬૯૨ : [૧૯૭૩] ૧ એસસીઆર ૧૦૧૦ ; શ્રીમતી ઉજ્જમ બાઈ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય , એઆઈઆર ૧૯૬૨ એસસી ૧૬૨૧ : [૧૯૬૩] એસસીઆર ૭૭૮ ; અનોવાર હુસૈન વિ. અજય કુમાર મુખર્જી , એઆઈઆર ૧૯૬૫ એસસી ૧૬૫૧ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૧.૪ કલમ ૯એ માં આવેલ અધિકારક્ષેત્રનો વિચાર તે જે સંદર્ભમાં વપરાયો છે તે સંદર્ભમાં જ કરવો જરૂરી છે. “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દનું અર્થઘટન વિવિધ જોગવાઈઓમાં તે જે સંદર્ભમાં વપરાયો છે તે સંદર્ભમાં કરવું પડે. “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દ સી.પી.સી. માં અનેક જોગવાઈઓમાં વપરાયો છે. કલમ ૯ પ્રતિબંધિત ન હોય તેવા તમામ દાવાઓનું દીવાની અદાલત દ્વારા વિચારણા કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર વિષે છે. કલમ ૧૦ અદાલતને વિચારણા આગળ વધારવાથી પ્રતિબંધિત કરે છે. કલમ ૧૧ અને સ્પષ્ટીકરણ ૮ પૂર્વનિર્ણિત વિવાદના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. આદેશ ૨ નિયમ ૩(૨) માં દાવા અંગે અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત જોગવાઈ સમાવાઈ છે. આદેશ ૭ નિયમ ૧૧(ડી) કાયદા દ્વારા પ્રતિબંધિત હોવાના આધારે વાદપત્રના નામંજૂરી અંગે છે. આદેશ ૧૪ નિયમ ૨ અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત પ્રાથમિક મુદ્દાઓ અને તે સમયે અમલમાં રહેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા દાવા પર રચાયેલા પ્રતિબંધ સંબંધિત મુદ્દાઓ વચ્ચે ભેદ દર્શાવે છે. આવી અનેક અન્ય જોગવાઈઓ પણ છે જેમાં આ અભિવ્યક્તિ વપરાઈ છે. [પરા ૨૭] [૮૨૮-બી-ઈ]

બાબત: “દાવો ચલાવવો”

૨.૧ કલમ ૯એની જોગવાઈઓનો વિચાર કરતી વખતે, “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દને “દાવો ચલાવવા” એવા શબ્દોથી વિશેષિત કરવામાં આવ્યો છે; ઉપયોગમાં લેવાયેલ અભિવ્યક્તિ “દાવો ચલાવવાનો અધિકારક્ષેત્ર” એવી છે. જ્યારે કોઈ દાવો વિચારણા માટે સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર અદાલત પાસે હોય ત્યારે તે અદાલતને તે દાવો ચલાવવાનો અધિકારક્ષેત્ર છે એવું કહેવાય. જો પ્રારંભિક તબક્કામાં જ અદાલત તેનો વિચાર કરી શકતી ન હોય, તો એવું કહી શકાય કે અદાલતને તે મામલો સ્વીકારી વિચારણા કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર નથી. ઉદાહરણરૂપે, જો કોઈ દાવો મહેસૂલ અદાલત દ્વારા જ સંજ્ઞાનપાત્ર હોય, પરંતુ તે દીવાની અદાલતમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે અદાલત તેનો વિચાર કરી શકતી નથી અને ન તો સુનાવણી માટે તેને સ્વીકારી શકતી નથી. જ્યારે કોઈ વિશિષ્ટ વિવાદના નિરાકરણ માટે અલગ કાયદેસર વ્યવસ્થા પ્રદાન કરવામાં આવી હોય અને દીવાની અદાલતનું અધિકારક્ષેત્ર પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યું હોય, અને એવો વિવાદ એવી દીવાની અદાલત સમક્ષ લાવવામાં આવે કે જેના અધિકારક્ષેત્ર પર પ્રતિબંધ છે, ત્યારે તે આવી દાવાને સ્વીકારી વિચારણા કરી શકતી નથી અને વિચારણા માટે સ્વીકારી પણ શકતી નથી. તેથી એવું કહી શકાય કે આવી દાવાને સ્વીકારી વિચારણા કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર અદાલત પાસે નથી. “સ્વીકારી વિચારણા કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર” એવી અભિવ્યક્તિ સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૧૪માં પણ વપરાઈ છે. કલમ ૧૪ની જોગવાઈઓ મુજબ, જો દાવો ખોટી

અદાલતમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હોય અને અધિકારક્ષેત્રની ખામીના કારણે અદાલત તેને સ્વીકારી વિચારણા કરવામાં અસમર્થ હોય, તો દાવો સ્થાપિત કરવા માટેનો સમયગાળો લંબાવી શકાય છે. [પરા ૨૮-૨૯] [૮૨૮- એફ-એચ; ૮૨૯-એ-બી]

૨.૨ ‘એન્ટરટેઇન’ શબ્દનો અર્થ વિચારણા માટે કોઈ બાબતને સ્વીકારવાનો થાય છે. જ્યારે કોઈ દાવો અથવા કાર્યવાહી પ્રારંભિક જ તબક્કે ફગાવી દેવામાં આવતી નથી, પરંતુ અદાલત તેને કાયદા અનુસાર નિકાલ માટે વિચારણા માટે સ્વીકારી લે છે, ત્યારે તેને દાવો અથવા કાર્યવાહીને એન્ટરટેઇન કરવી એમ માનવું જોઈએ. અંતિમ નિર્ણય શું થાય છે તે અસંગત છે. ‘એન્ટરટેઇન’ શબ્દનો અર્થ મુદ્દાસર ગુણદોષના આધારે નિર્ધારણ કરવો અથવા તે અંગે વિચારણા આગળ વધારવી એવો થાય છે. [ફકરા ૩૧, ૩૨] [૮૩૦-એફ-એચ]

પ્રેમિયર ઓટોમોબાઈલ્સ લિ. વિ. કમલાકર શાંતારામ વાડકે અને અન્ય.,
એ.આઈ.આર. ૧૯૭૫ એસ.સી. ૨૨૩૮ : [૧૯૭૬] ૧ એસ.સી.આર.
૪૨૭ – પુષ્ટિ કરવામાં આવ્યો.

લક્ષ્મીરતન એન્જિનિયરિંગ વર્ક્સ લિ. વિ. સહાયક કમિશનર, વેચાણવેરો,
કાનપુર એ.આઈ.આર. ૧૯૬૮ એસ.સી. ૪૮૮ : [૧૯૬૮]
એસ.સી.આર. ૫૦૫ ; હિન્દુસ્થાન કોમર્શિયલ બેંક લિ. વિ. પુન્નુ સાહુ
(મૃત) તેમના કાનૂની પ્રતિનિધિઓ દ્વારા (૧૯૭૧) ૩ એસસીસી ૧૨૪ ;
કાશીરામ વિ. સંતોખબાઈ એઆઈઆર ૧૯૫૮ એમપી ૯૧ ; નકુલ ચંદ્ર

ઘોષ વિ. શ્યામાપદા ઘોષ એઆઈઆર ૧૯૪૫ કેસ ૩૮૧ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

બાબત: અધિકારક્ષેત્રના અસ્તિત્વ અને તેના ઉપયોગ વચ્ચેનો ભેદ

૩.૧ અધિકારક્ષેત્રના અસ્તિત્વ અને અધિકારક્ષેત્રના પ્રયોગ વચ્ચે ભેદ છે. જ્યાં અધિકારક્ષેત્રનો પ્રયોગ મહત્વપૂર્ણ અનિયમિતતા અથવા ગેરકાયદેસરતા સાથે કરવામાં આવે છે, ત્યાં તે પણ અધિકારક્ષેત્રીય ભૂલ ગણાય. તેમ છતાં, જો કોઈ અદાલતને દાવો વિચારવા માટે અધિકારક્ષેત્ર હોય, પરંતુ તે અધિકારક્ષેત્રના પ્રયોગ દરમિયાન કોઈ ભૂલ થઈ હોય, તો તે અધિકારક્ષેત્રીય ભૂલ તો ગણાય, પરંતુ અધિકારક્ષેત્રના અભાવ તરીકે ગણાતી નથી. આવી અધિકારક્ષેત્રીય ભૂલ અપીલાત્મક અથવા પુનરાવલોકન અધિકારક્ષેત્રમાં હસ્તક્ષેપ માટે ખુલ્લી હોઈ શકે છે. કોઈ પ્રકરણમાં અધિકારક્ષેત્રીય તથ્યો તેમજ નિર્ધારણાત્મક તથ્યો બંને ઉદ્ભવી શકે છે. જ્યારે પ્રકરણ સ્વીકારવા માટે આવશ્યક અધિકારક્ષેત્રીય તથ્યો ગેરહાજર હોય, ત્યારે અદાલત/ન્યાયાધિકરણ કોઈપણ રીતે કાર્ય કરી શકતું નથી. નિર્ધારણાત્મક તથ્યોના પ્રકરણમાં, અદાલત અધિકારક્ષેત્રનો પ્રયોગ કરીને કેસની સુનાવણી આગળ વધારી શકે છે, અને તેનો અર્થ એ થાય છે કે અદાલતને તે બાબતનો તાત્વિક ગુણદોષના આધારે પરીક્ષણ કરવા માટે અધિકાર છે. નિર્ણય એ ગુણદોષના આધારે વિચારણા કરવા માટે આગળ વધવાની સત્તા છે.[ફકરા ૩૩, ૩૬] [૮૩૧-જી; ૮૩૨-એચ; ૮૩૩-એ]

ડાબર ઇન્ડિયા લિમિટેડ વિ. કે. આર. ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, (૨૦૦૮) ૧૦
એસ.સી.સી. ૫૯૫ : [૨૦૦૮] ૯ એસ.સી.આર. ૬૫૨ ; ભાઈ જય કિશન
સિંહ વિ. પીપલ્સ બેંક ઓફ નોર્થર્ન ઇન્ડિયા (લિક્વિડેશનમાં) મારફતે
ભગવતી શંકર, અધિકૃત લિક્વિડેટર, એ.આઈ.આર. ૧૯૪૪ લાહ ૧૩૬ ;
યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. તારાચંદ ગુપ્તા એન્ડ બ્રોઝ. , (૧૯૭૧) ૧
એસ.સી.સી. ૪૮૬ : [૧૯૭૧] એસ.સી.આર. ૫૫૭ ; અધિકૃત ટ્રસ્ટી,
પશ્ચિમ બંગાળ વિ. સચિન્દ્ર નાથ ચેટર્જી, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૯ એસ.સી.
૮૨૩ : [૧૯૬૯] એસ.સી.આર. ૯૨ – સંદર્ભિત કરવામાં આવ્યું

એનિસ્મિનિક લિ. વિ. ફોરેન કમ્પેન્સેશન કમિશન, [૧૯૬૮] ૨ ક્યૂ.બી.
૮૬૨ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૩.૨ જ્યારે કોઈ દાવો અવધિબંધના પ્રતિબંધને કારણે નામંજૂર કરવામાં
આવે છે, ત્યારે નિઃસંદેહ એવો ઇનકાર અદાલત અથવા ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા
અધિકારક્ષેત્રના પ્રયોગના ક્ષેત્રની અંદર આવે છે. અવધિબંધના આધાર પર કેસ
નામંજૂર કરવાના ખોટા નિર્ણયને કારણે એવું કહી શકાય નહિ કે અદાલતે મુદ્દાના
ગુણદોષમાં પ્રવેશ કરવા માટે પોતાના અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવાનો ઇનકાર
કર્યો છે. પૂર્વનિર્ણયબદ્ધતા અથવા અવધિબંધના પ્રશ્ન પર થયેલો ખોટો નિર્ણય
અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને નષ્ટ કરતો નથી અને ન તો એવો નિર્ણય અનુપસંગી

પડકાર માટે જવાબદાર રદબાતલ બને છે. અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર ન હોવાનો કસોટી એ છે કે તેનો ચુકાદો અનુપસંગી કાર્યવાહી માં પડકારપાત્ર બને. અવધિબંધથી પ્રતિબંધિત કેસમાં, અદાલતને તે મુદ્દાનો નિર્ણય કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોય છે. જો તેને અધિકારક્ષેત્ર જ ન હોય, તો તે એવા મુદ્દાનો ગુણદોષના આધારે સર્વથા નિર્ણય કરી શકતી નથી. [પરિષ્કેદો ૪૦-૪૨] [૮૩૭-એ-બી; ૮૪૦-ડી-એફ]

એમ.એલ. સેઠી વિ. આર.પી. કપૂર, (૧૯૭૨) ૨ એસસીસી ૪૨૭ : [૧૯૭૩] ૧ એસસીઆર ૬૯૭ ; બુધિયા સ્વૈન અને અન્ય વિ. ગોપીનાથ દેવ અને અન્ય, (૧૯૯૯) ૪ એસસીસી ૩૯૬ : [૧૯૯૯] ૨ એસસીઆર ૧૧૮૯ – પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

નેશનલ થર્મલ પાવર કોર્પ્સ. લિ. વિ. સીમેન્સ અટકેઇંગેસેલ્શાફ્ટ, (૨૦૦૭) ૪ એસ.સી.સી. ૪૫૧ : [૨૦૦૭] ૩ એસ.સી.આર. ૩૯૯ – લાગુ પડતો નથી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું.

બાબત સી.પી.સી. ની કલમ ૯એ હેઠળ વિચારણા કરવાની હુકમત

૪.૧ કલમ ૯એમાં “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દને વાદને ‘સ્વીકારવા’ અંગેની અભિવ્યક્તિ દ્વારા વિશિષ્ટ બનાવવામાં આવ્યો છે. તેથી, સ્પષ્ટ થાય છે કે અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ કાયદા દ્વારા સર્જાયેલા અવરોધ સંબંધિત

જોગવાઈઓનો સમાવેશ ન કરીને, વિધાનમંડળે આદેશ-૧૪ નિયમ ૨(૨)માં આવતી જોગવાઈઓની સરખામણીએ કલમ ૯૨નો વ્યાપ સંકુચિત કર્યો છે. કારણ કે મહારાષ્ટ્રમાં સમાવિષ્ટ કલમ ૯૨માં વપરાયેલ અભિવ્યક્તિ “વાદ સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર” છે, તે સંકુચિત અર્થમાં છે અને તેનો ભાવાર્થ સર્વસમાવેશક ગણાવી શકાય નહીં. [પરિષેદ ૪૩-૪૪] [૮૪૦-જી-એચ; ૮૪૧-એ-બી]

૪.૨ કલમ ૯૨માં “અધિકારક્ષેત્ર” અભિવ્યક્તિનો કેવો અર્થછાયો છે તે વિચારતા, તે સ્પષ્ટપણે સ્વીકારવાની સત્તાના સંદર્ભમાં છે; અધિકારક્ષેત્ર તેના સાથે આવેલા ‘સ્વીકારવા’ શબ્દ પરથી અર્થછાયો મેળવે છે; અર્થાત્, અદાલત પાસે કોઈ મામલો વિચારણા માટે સ્વીકારવાનો અથવા તેની સુનાવણી કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોવો જોઈએ. જો અધિકારક્ષેત્ર ન હોય તો અદાલતને દાદ આપવાની સક્ષમતા નથી, પરંતુ જો તે હોય તો સમયમર્યાદાના કારણે દાવો સમયમર્યાદાથી અવરોધિત હોય, અથવા પૂર્વનિર્ણયના સિદ્ધાંતથી અવરોધિત હોય, અથવા અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ કાયદા હેઠળ સર્જાયેલા અવરોધને કારણે એવી દાદ આપી શકાતી નથી. જ્યારે કોઈ મામલો પૂર્વનિર્ણય અથવા સમયમર્યાદાથી અવરોધિત હોય છે, ત્યારે એવું નથી કે અદાલત પાસે તેને સ્વીકારવાની સત્તા જ નથી; પરંતુ દાદ આપવી શક્ય બનતી નથી. વાદ દાખલ કરવાની સમયમર્યાદા સમાપ્ત થવાથી, સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળ સંપત્તિના અધિકારના લોપની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. જ્યારે અદાલત સમયમર્યાદાના

આધારે વાદ નામંજૂર કરે છે, ત્યારે સંપત્તિનો અધિકાર નષ્ટ થાય છે; આવું ઠરાવવા માટે અદાલત પાસે તેને સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોવો આવશ્યક છે. સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ અદાલત પર સમયમર્યાદાના અવરોધનો સ્વયં વિચાર કરવાની ફરજ મુકવામાં આવી છે. “અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ કાયદા હેઠળ વાદ દાખલ કરવા ઉપરનો અવરોધ” આ અભિવ્યક્તિમાં સમયમર્યાદા અધિનિયમ દ્વારા સર્જાયેલ અવરોધનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેને કલમ ૯એમાં વપરાયેલ “વાદ સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર” આ અભિવ્યક્તિમાં સમાવેશ થયેલો છે એમ કહી શકાય નહીં. અદાલતે વિચારણા માટે કોઈ મામલો સ્વીકારવો અને તેની સુનાવણીમાં લેવું પડે છે; સમયમર્યાદા રચતા તથ્યો અથવા અન્ય કોઈ કાયદાથી સર્જાયેલા અવરોધનું પરીક્ષણ કરીને દાદ આપવી કે નહીં તે નક્કી કરવા માટે તેને પ્રશ્નનો ગુણદોષના આધાર પર નિર્ણય કરવો પડે છે; અને ત્યારબાદ તેને સમયમર્યાદા અથવા અન્ય કોઈ કાયદા દ્વારા સર્જાયેલા એવા અવરોધના આધારે તેને નામંજૂર કરવાની સત્તા હોય છે. આથી, કલમ ૯એમાં “વાદ સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર”નો જે અર્થ કરવો તે જાળવણીયોગ્યતા સંબંધિત સંકુચિત અર્થનો કરવો; અદાલતને વાદનો નિરાકરણ માટે સ્વીકાર કરવાની સક્ષમતા જ આ જોગવાઈઓ હેઠળ આવરી લેવામાં આવી છે. “સ્વીકારવું” શબ્દનો અર્થ ગુણદોષના આધારે દાદ આપવાની અસમર્થતા એવો ગણાવી શકાય નહીં, પરંતુ તે જ દાદ મંજૂર કરવાની પ્રક્રિયાને જ આરંભ કરવા માટે દાવો સ્વીકારવા સાથે સંબંધિત છે. [ફરો ૪૫] [૮૪૧-બી-૭]

૪.૩ હુકમ ૧૪ નિયમ ૧ મુજબ, જ્યારે કોઈ મહત્વપૂર્ણ હકીકત અથવા કાયદાની રજૂઆત એક પક્ષ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવે અને બીજા પક્ષ દ્વારા નકારી કાઢવામાં આવે ત્યારે મુદ્દાઓ ઊભા થાય છે. મુદ્દાઓ એવી મહત્વપૂર્ણ રજૂઆત પર ઘડવામાં આવે છે, જેને બીજા પક્ષ દ્વારા નકારી કાઢવામાં આવી હોય. હકીકતના મુદ્દાઓ અને કાયદાના મુદ્દાઓ હોય છે. જ્યાં વિશિષ્ટ હકીકતો સ્વીકારેલી હોય, અને જો કાયદાનો એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય કે જે સ્વીકારેલી હકીકતોના પરિણામ પર આધારિત હોય, ત્યાં હુકમ ૧૪ નિયમ ૨ની જોગવાઈઓ હેઠળ અદાલત માટે સ્વીકારેલી હકીકતો અને કાયદાના પ્રાથમિક પ્રશ્નના આધારે ચુકાદો ઉચ્ચારવો ખુલ્લો રહે છે. હુકમ ૧૪ નિયમ ૨(૧) હેઠળ, અદાલત પ્રાથમિક મુદ્દા પર કેસનો નિર્ણય કરી શકે છે. તેને તમામ મુદ્દાઓ પર ચુકાદો ઉચ્ચારવો પડે છે. હુકમ ૧૪ નિયમ ૨(૨) દ્વારા અપવાદ કરવામાં આવ્યો છે અને અદાલત અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત કાયદાનો પ્રશ્ન અથવા હાલમાં અમલમાં રહેલા કોઈ કાયદા દ્વારા દાવા પર ઊભી કરાયેલ મનાઈ, જેમ કે સમયમર્યાદા અધિનિયમ હેઠળ, તેનો નિર્ણય કરી શકે છે. કોઈ કેસમાં સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન સ્વીકારેલી હકીકતોના આધારે નક્કી કરી શકાય એવો હોય, તો તેનો હુકમ ૧૪ નિયમ ૨(૨) (બી) હેઠળ પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નિર્ણય થઈ શકે છે. એકવાર સમયમર્યાદા અંગેની હકીકતો વિવાદિત હોય, ત્યારે સમયમર્યાદાના પ્રશ્નનું નિર્ધારણ પણ હુકમ ૧૪ નિયમ ૨(૨) હેઠળ પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે કરી શકાય નહીં, તેમજ એવો કોઈ અન્ય કાયદાનો પ્રશ્ન પણ, જેમાં વિવાદિત હકીકતોની તપાસ આવશ્યક હોય. જ્યાં

હકીકતો અંગે વિવાદ હોય, ત્યાં કાયદાના પ્રશ્ન પર નિષ્કર્ષ આપવા માટે તે હકીકતોનું નિર્ધારણ કરવું આવશ્યક બને છે. એવો પ્રશ્ન પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાય નહીં. કોઈ કેસમાં અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન પણ એવી હકીકતોના પુરાવા પર આધારિત હોય છે જે વિવાદિત હોય. જો હકીકતો વિવાદિત હોય અને કાયદાનો પ્રશ્ન હકીકતોની તપાસના પરિણામ પર આધારિત હોય, તો એવો કાયદાનો પ્રશ્ન પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાય નહીં; આ કાયદાનો સ્થિર સિદ્ધાંત છે, ચાહે તે સી.પી.સી.માં સુધારા પહેલાંનો હોય કે વર્ષ ૧૯૭૬ના સુધારા પછીનો. [પરિચ્છેદ ૪૬, ૪૭] [૮૪૨-ડી-એચ; ૮૪૩-એ]

૪.૪ દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૯૦૮ (સી.પી.સી.) ની કલમ ૯એનો આશય અધિકારક્ષેત્રની ખામી છે. તે અન્ય બાબતો સાથે પ્રાદેશિક અથવા વિષયવસ્તુ સંબંધિત હોઈ શકે છે. અધિકારક્ષેત્રની ખામી કાયદાની જોગવાઈઓને કારણે હોઈ શકે છે. મહારાષ્ટ્રમાં સુધારાયેલી સી.પી.સી.ની કલમ ૯-એના વ્યાપમાં માત્ર અદાલત સમક્ષ દાવાની જાળવણીયોગ્યતા આવરી લેવાઈ છે. સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૩માં જોગવાઈ છે કે સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમો ૪ થી ૨૪માં રહેલી જોગવાઈઓના આધિન રહી, નિર્ધારિત અવધિ પછી સ્થાપિત કરાયેલ દરેક દાવો, દાખલ કરાયેલ દરેક અપીલ અને કરવામાં આવેલી દરેક અરજી ફગાવી દેવામાં આવશે; પરંતુ તેમાં ક્યાંય એવું જોગવામાં આવ્યું નથી કે અદાલતને મામલો હાથ ધરવાનો અધિકારક્ષેત્ર નથી.

જ્યાં સુધી અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર ન હોય ત્યાં સુધી તે કલમ ૩ હેઠળ સમયમર્યાદાના આધાર પર તેને ફગાવવા આગળ વધી શકે નહીં. [પરિચ્છેદ ૪૯, ૫૦] [૮૪૩-સી-૭]

રઘુનાથ દાસ વિ. ગોકલ ચંદ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૮ એસ.સી. ૮૨૭ :
[૧૯૫૯] એસ.સી.આર. ૮૧૧ – આધાર રાખવામાં આવ્યો.

બાબત: આદેશ ૧૪ નિયમ ૨

૫. સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૬ દ્વારા સી.પી.સી.માં સમાવવામાં આવેલા આદેશ ૧૪ નિયમ ૨ માં વપરાયેલ શબ્દપ્રયોગ અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત છે. કલમ ૯એનો વ્યાપ આદેશ ૧૪ નિયમ ૨ની જોગવાઈઓની સરખામણીએ ભિન્ન છે અને કલમ ૯એનો વ્યાપ આદેશ ૧૪ નિયમ ૨ જેટલો સર્વસમાવેશક ન હોઈ મર્યાદિત છે. તેમ છતાં, કયા મુદ્દાને પ્રાથમિક મુદ્દો તરીકે ગણાવી શકાય તે બાબતે આદેશ ૧૪ નિયમ ૨ની સંકલ્પના કલમ ૯એ હેઠળ ફક્ત તેવા કિસ્સામાં લાગુ પડશે જેમાં “વિચારણા સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર” વિષે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે, અર્થાત્, જો તે માત્ર કાયદાનો પ્રશ્ન તરીકે નક્કી કરી શકાય તો કલમ ૯એ હેઠળ કલ્પાયેલ તબક્કે તે નક્કી કરી શકાય; પરંતુ જો તે કાયદા અને તથ્યનો મિશ્ર પ્રશ્ન હોય તો નહીં. કલમ ૯એ, સી.પી.સી. હેઠળ એવો પ્રશ્ન નક્કી કરવા માટે કોઈ પુરાવો નોંધવામાં આવી શકે નહીં. [પરિચ્છેદ ૫૨, ૫૪] [૮૪૪-ડી-૭-એચ; ૮૪૫-એ]

સજનબીર સિંહ આનંદ અને અન્ય વિ. રમિન્દર કૌર આનંદ અને અન્ય (૨૦૧૮) ૩ એમએચ.એલ.જે. ૮૯૨ ; ગુણવંતભાઈ મૂળચંદ શાહ વિ. એન્ટન એલિસ ફેરલ અને અન્ય, (૨૦૦૬) ૩ એસસીસી ૬૩૪ : [૨૦૦૬] ૨ એસસીઆર ૮૮૬ ; ઈન્ડિયન બેન્ક વિ. મહારાષ્ટ્ર સ્ટેટ કોઓપરેટિવ માર્કેટિંગ ફેડરેશન લિ., (૧૯૯૮) ૫ એસસીસી ૬૯ : [૧૯૯૮] ૩ એસસીઆર ૧૮૭ ; સ્નેહ લતા ગોયલ વિ. પુષ્પલતા અને અન્ય, (૨૦૧૯) ૩ એસસીસી ૫૯૪ : [૨૦૧૯] ૧ એસસીઆર ૪૬૩ ; હીરાલાલ પટણી વિ. કાલી નાથ, એઆઈઆર ૧૯૬૨ એસસી ૧૯૯ : [૧૯૬૨] એસસીઆર ૭૪૭ – સંદર્ભિત.

અબ્દુલ રહમાન વિ. પ્રસોની બાઈ અને અન્ય એક, (૨૦૦૩) ૧ એસ.સી.સી. ૪૮૮ : [૨૦૦૨] ૪ સપ્લી. એસ.સી.આર. ૨૬૦ – લાગુ પડતો નથી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું.

બાબત: કાયદા અને હકીકતના મિશ્ર પ્રશ્ન તથા આદેશ ૭ નિયમ ૧૧ સી.પી.સી. અંગે

૬.૧ સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન, કોઈપણ સ્થિતિમાં, દીવાની કાર્યરિતી સંહિતાની કલમ ૯અ માં જે પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેનો ઉપયોગ થયો છે તે સંદર્ભમાં અદાલતના અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન કહેવાઈ શકતો નથી. આદેશ-૭ નિયમ ૧૧(ડી)

હેઠળ કાયદાનો એવો સિદ્ધાંત ઘડી શકાય નહીં કે સમયમર્યાદાથી અવરોધિત હોવાના આધારે વાદપત્ર નામંજૂર કરી શકાય નહીં. તેમ છતાં, મુખ્યત્વે એવા કેસમાં એમ કહી શકાય કે આવું કરવું અનુમત્ય છે, જ્યાં વાદપત્રના કથનોથી જ એવું દર્શાય કે દાવાનું કારણ સમયમર્યાદાથી અવરોધિત છે અને તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટે વધુ પુરાવાની જરૂર પડતી નથી. [ફકરા ૫૮, ૬૨] [૮૪૭- ઇ; ૮૪૮-એફ]

મેજર એસ.એસ. ખન્ના વિ. બ્રિગ. એફ.જે. ધિલ્હોન એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૪૯૭ : [૧૯૬૪] એસ.સી.આર. ૪૦૯ ; નર્મે રામા મૂર્તિ વિ. રવુલા સોમાસુન્દરમ અને અન્ય (૨૦૦૫) ૬ એસ.સી.સી. ૬૧૪ : [૨૦૦૪] ૬ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૧૦૬૫ ; સતી પરદેશી સમાધિ અને પિછાયર મંદિર વિ. એમ. શંકુન્તલા (મૃત) કાનૂની પ્રતિનિધિઓ મારફતે અને અન્ય, (૨૦૧૫) ૫ એસ.સી.સી. ૬૭૪ : [૨૦૧૪] ૯ એસ.સી.આર. ૨૨૧ ; રામદયાલ ઉમરાઓમલ વિ. પન્નાલાલ જગન્નાથજી, ૧૯૭૯ એમ.પી.એલ.જે. ૭૩૬ ; સુત્રી સેન્ટ્રલ વકફ બોર્ડ અને અન્ય વિ. ગોપાલ સિંહ વિશારદ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૧ અલ્હા. ૮૯ ; વેંકટેશ આર. દેસાઈ વિ. શ્રીમતી પુષ્પા હોસમણી અને અન્ય, આઈ.એલ.આર. ૨૦૧૮ કર ૫૦૯૫ ; પૃથ્વી રાજ વિ. મુન્નાલાલ, ૧૯૫૭ આરએલડબ્લ્યુ ૩૨૩; ભાગ સિંહ વિ. નેક સિંહ (૧૯૯૪) એસસીસી ઓનલાઈન પી એન્ડ એચ ૫૯૪; સ્ટેટ ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા લિ. વિ. ગવર્નમેન્ટ ઓફ ધ પીપલ્સ રિપબ્લિક ઓફ બાંગ્લાદેશ, આઈએલઆર

(૧૯૯૭) દિલ્હી ૨૨૯; નરેશ ચંદ્ર દાસ વિ. ગોપાલ ચંદ્ર દાસ, એઆઈઆર ૧૯૯૧ કલકત્તા ૨૩૭; તાજ કેરળા હોટેલ્સ એન્ડ રિસોર્ટ્સ લિ. વિ. ઈઝીટેક ઇન્ડિયા પ્રા. લિ., (૨૦૧૩) એસસીસી ઓનલાઈન કેર ૨૦૨૪૦; મધબાનંદ ગોવિંદસ્વામી વિ. મણિકમ અને અન્ય, ૨૦૧૬-૧- એલ.ડબલ્યુ. ૪૯ ; એન્ગ્સલી ઇન્વેસ્ટમેન્ટ લિ. વિ. તુરુસ શિપિંગ સર્વિસ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૭ ગુજરાત ૨૩ ; ચંદ્રમા સિંહ વિ. (ડી) તેમના કાનૂની વારસદારો દ્વારા વિ. રામ કિશોર અગ્રવાલ અને અન્ય, (૨૦૧૬) એસીસી ઓનલાઈન છૂદ ૧૭૪૦ ; નરેશ ચંદ્ર ગૌતમ વિ. છોટે ખાન, (૨૦૦૩) એસ.સી.સી. ઓનલાઈન ઉત્તરાખંડ ૧૨ ; રમાગ્ય તિવારી વિ. શિબ કુમાર સાહ અને અન્ય ., (૨૦૧૮) એસ.સી.સી. ઓનલાઈન ઝારખંડ ૫૭૮ ; લાલચંદ શાહ અને અન્ય વિ. કલાબતી દેવી અને અન્ય, (૨૦૦૮) ૨ ગૌ એલ.આર. ૫૬૧ ; જે. મન્યમ્મા અને અન્ય વિ. બેયા ઇગ્લમ્મા અને અન્ય; વૈશ અગ્રવાલ પંચાયત વિ. ઇન્દર કુમાર અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૨૦૧૫ એસ.સી. ૩૩૫૭ : [૨૦૧૫] એસ.સી.આર. ૬૩૭ ; હરીન્દ્રન અને અન્ય વિ. સુકુમારન અને અન્ય, (૨૦૧૮) ૧૪ એસ.સી.સી. ૧૮૭ – ઉલ્લેખિત.

૬.૨ જો દાવાપત્રમાં કરાયેલા કથનો દર્શાવે છે કે દાવો પ્રતિબંધિત છે, તો સી.પી.સી.ની કલમ ૯એનો તબક્કો આવતાં પહેલાં જ તેને નામંજૂર કરવા પાત્ર

બને છે. તેથી, જે તબક્કે આદેશ-૭ નિયમ ૧૧(ડી) લાગુ કરવો જરૂરી છે, તે પ્રારંભિક તબક્કો છે અને કલમ ૯એનો વ્યાપ કંઈક મર્યાદિત તથા ભિન્ન છે. જોકે આદેશ-૭ નિયમ ૧૧(ડી) હેઠળ દાવાપત્ર નામંજૂર કરવાનો વ્યાપ પૂરતો વિશાળ છે, જેમાં કોઈપણ કાયદો દાવાને પ્રતિબંધિત કરતો હોય તેવા પ્રસંગે દાવાપત્રનું નામંજૂરીકરણ પણ સમાયેલ છે, તેમ છતાં માત્ર દાવાપત્રમાં કરાયેલા કથનો જ જોવાના હોય છે; તેમછતાં, કલમ ૯એ તેની કાર્યક્ષમતા બાબતે દાવો સ્વીકારવાની અદાલતની અધિકારક્ષેત્ર સુધી મર્યાદિત છે. [પરા ૬૫] [૮૫૨-ડી-ઈ] રમેશ બી. દેસાઈ અને અન્ય વિ. બિપિન વાડીલાલ મહેતા અને અન્ય, (૨૦૦૬) ૫ એસ.સી.સી. ૬૩૮ : [૨૦૦૬] ૩ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૪૧૪ ;

રાઘવેન્દ્ર શરણ સિંહ વિ. રામ પ્રસન્ના સિંહ (મૃત) તેમના વારસદારો દ્વારા, એ.આઈ.આર. ૨૦૧૯ એસ.સી. ૧૪૩૦ ; એન.વી. શ્રીનિવાસ મુર્તિ અને અન્ય વિ. મરિયામ્મા (મૃત) પ્રસ્તાવિત વારસદારો દ્વારા અને અન્ય, (૨૦૦૫) ૫ એસ.સી.સી. ૫૪૮ : [૨૦૦૫] ૧ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૪૧૧ ; સુમન દેવી વિ. મનીષા દેવી અને અન્ય, (૨૦૧૮) ૯ એસ.સી.સી. ૮૦૮ : [૨૦૧૮] ૧૦ એસ.સી.આર. ૨૬ – લાગુ પડતો નથી ઠરાવ્યો.

બબત: ફોરશોર કોઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડમાં નિર્ણય

૭.૧ ફોરશોર કો-ઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડમાં, પાંડુરંગ ધોંડી ચોગુલેઅને અન્ય નિર્ણયો પર અદાલતના નિર્ણયનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. પાંડુરંગ ધોંડી ચોગુલેમા, બંધારણીય પીઠે અવલોકન કર્યું હતું કે સમયમર્યાદાનો વાંધો કાયદાનો વાંધો છે, જે કાર્યવાહીનું નિવારણ કરતી અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને સંબંધિત છે. બંધારણીય પીઠે એવું ઠરાવ્યું નથી કે સમયમર્યાદા અને પૂર્વનિર્ણયબદ્ધતા અંગેનો પ્રશ્ન પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે ચલાવવો જ જોઈએ. આ બાબત વિવાદાતીત છે કે પૂર્વનિર્ણયબદ્ધતા અને સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન કાર્યવાહી માં હુકમનામું પસાર કરવાની અદાલતની અધિકારક્ષેત્રની બાબત સાથે સંબંધિત છે. જો કાર્યવાહી સમયમર્યાદાથી અવરોધિત હોય, તો અદાલતને હુકમનામું પસાર કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર રહેતો નથી. અદાલત પાસે મૂળભૂત અધિકારક્ષેત્ર હતું અને કાર્યવાહી દરમિયાન તે અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો અને અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગ દરમિયાન ખોટા નિર્ણયનું સ્વરૂપ શું ગણાય, તે અધિકારક્ષેત્રીય ભૂલનો બીજો પાસો છે, જેનું મૂલ્યાંકન પાંડુરંગ ધોંડી ચોગુલેમા કરવામાં આવ્યું હતું. તે મુદ્દાનો નિર્ણય કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર અસ્તિત્વમાં જ નહોતો એવો કિસ્સો નહોતો. સમયમર્યાદા અને પૂર્વનિર્ણયબદ્ધતા અંગેના પ્રશ્નો કાયદાનું અનુસરણ કરીને અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગના ક્ષેત્રમાં નક્કી કરવાના હોય છે. આ વાંધાઓ અંગેનો નિષ્કર્ષ અદાલતને હુકમનામું પસાર કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર હરપ કરી શકે છે, કારણ કે અન્ય કાયદાઓ તે પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. તેથી, આ વાંધાઓને અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્નને સંબંધિત કહી શકાય, અને તેનો

ઉપયોગ કરતાં તેઓનો નિર્ણય કરવો જરૂરી બને છે. આ નિર્ણય સામાવાળાઓના પક્ષને આગળ ધપાવવામાં કોઈ મદદરૂપ થતો નથી. ફોરશોર કો-ઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડમાં, અદાલતે સી.પી.સી.ની કલમ ૧૧૫ હેઠળ વપરાયેલા અધિકારક્ષેત્રના ભિન્ન પાસાનો ખોટી રીતે અમલ કર્યો છે, જેનો વિચાર પાંડુરંગ ધોંડી ચૌગુલેક્સિસમાં કરવામાં આવ્યો હતો. આ અસંગત છે અને સી.પી.સી.ની કલમ ૮એની જોગવાઈઓના સંદર્ભ સાથે મેળ ખાતું નથી. [ફકરો ૬૬ અને ૬૭] [૮૫૨- જી; ૮૫૩-જી-એચ; ૮૫૪-એ-ડી]

ફોરશોર કો-ઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડ વિ. પ્રવીણ ડી. દેસાઈ (મૃત) કાનૂની પ્રતિનિધિઓ મારફતે પ્રતિનિધિઓ અને અન્ય, (૨૦૧૫) ૬ એસીસી ૪૧૨ : [૨૦૧૫] ૫ એસસીઆર ૧૦૭૫ ; ફોરશોર સહકારી ગૃહનિર્માણ સોસાયટી લિમિટેડ વિ. પ્રવીણ ડી. દેસાઈ, (૨૦૦૯) ૧ એઆઈઆર બોમ આર ૪૭૭ ; રોયલ પામ્સ (ઇન્ડિયા) પી. લિ. વિ. ભરત શાહ, (૨૦૦૯) ૨ બોમ સીઆર ૬૨૨ ; મુકુંદ લિ. વિ. એમઆઈએએલ, (૨૦૧૧) ૨ એમએચ.એલ.જે. ૯૩૬, જગશી શાહ વિ. શાન બિલ્ડર્સ, (૨૦૧૨) ૩ બોમ સીઆર ૭૭૦ ; ફેરાની હોટેલ્સ પી. લિ. અને અન્ય એક વિ. નુસલી નેવિલ વાડિયા અને અન્ય, (૨૦૧૨) એસસીસી ઓનલાઈન બોમ ૧૯૯૪ ; નરેશ લછનમંદાસ અસવાણી વિ. હરિદાસ અસવાણી અને અન્ય, (૨૦૧૩) એસસીસી ઓનલાઈન બોમ ૧૩૬૮ ; ભારત સંઘ તથા

અન્ય વિ. એન.કે. ભોગ તથા અન્ય, (૨૦૧૫) એસ.સી.સી. ઓનલાઈન
બોમ ૬૬૪ – યોગ્ય કાયદો નથી

કમલકર એકનાથ સાળુંખે વિ. બાબુરાવ વિષ્ણુ જાવળકર અને અન્ય,
(૨૦૧૫) ૭ એસ.સી.સી. ૩૨૧ – પુષ્ટિ કરવામાં આવેલું

મેહર સિંહ વિ. દીપક સાવ્હને, (૧૯૯૮) ૩ એમ.એલ.જે. ૯૪૦ ; સુદેશ
વિ. અબ્દુલ અઝીઝ, (૨૦૦૧) ૧ એમ.એચ.એલ.જે. ૩૨૪ – નામંજૂર
ઠરાવાયેલ.

સ્મિથકલાઈન બીચમ કન્ઝ્યુમર કન્ઝ્યુમર હેલ્થકેર વિ. હિંદુસ્તાન લિવર
લિમિટેડ, ૨૦૦૨ એસસીસી ઓનલાઈન બોમ ૧૩૩૭ ; શ્રદ્ધા
એસોસિયેટ્સ વિ. સેન્ટ પેટ્રિક્સ ટાઉન કો-ઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી
લિ., (૨૦૦૩) ૨ એમએચ.એલ.જે. ૨૧૯ – નામંજૂર.

રાજા સોપ ફેક્ટરી વિ. એસ.પી. શાંતરાજ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫
એસ.સી. ૧૪૪૯ : [૧૯૬૫] એસ.સી.આર. ૮૦૦ ; એ.આર. અંતુલાય
વિ. આર.એસ. નાયક અને અન્ય, (૧૯૮૮) ૨ એસ.સી.સી. ૬૦૨ :
[૧૯૮૮] ૧ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૧ ; દિલ્લી સ્પેશિયલ પોલીસ
એસ્ટેબ્લિશમેન્ટ, નવી દિલ્લી વિ. લેફ્ટ. કર્નલ એસ.કે. લોરૈયા, (૧૯૭૨)
૨ એસ.સી.સી. ૬૯૨ : [૧૯૭૩] ૧ એસ.સી.આર. ૧૦૧૦ ; સ્મી. ઉજ્જમ
બાઈ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૧૬૨૧ :
[૧૯૬૩] એસ.સી.આર. ૭૭૮ ; અનવર હુસૈન વિ. અજય કુમાર મુખર્જી,

એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૬૫૧ ; એમ.એલ. સેઠી વિ. આર.પી.
 કપૂર, (૧૯૭૨) ૨ એસ.સી.સી. ૪૨૭ : [૧૯૭૩] ૧ એસ.સી.આર.
 ૬૯૭ ; હરિ પ્રસાદ મુલશંકર ત્રિવેદી વિ. વી.બી. રાજુ અને અન્ય,
 (૧૯૭૪) ૩ એસ.સી.સી. ૪૧૫:[૧૯૭૪] ૧ એસ.સી.આર. ૫૪૮ ;
 ઇશ્વર્યાવિરા મથાઈ વિ. વર્કી વર્કી અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪
 એસ.સી. ૯૦૭ : [૧૯૬૪] એસ.સી.આર. ૪૯૫ ; મકબૂલ અહમદ અને
 અન્ય વિ. ઓંકાર પ્રતાપ નારાયણ, એ.આઈ.આર. ૧૯૩૫ પી.સી. ૮૫ ;
 માનિક ચંદ્ર નંદી વિ. દેવદાસ નંદી અને અન્ય, (૧૯૮૬) ૧ એસ.સી.સી.
 ૫૧૨ ; આઈ.ટી.ડબ્લ્યુ. સિન્નોડ ઇન્ડિયા લિમિટેડ વિ. સેન્ટ્રલ
 એક્સાઈઝના કલેક્ટર, (૨૦૦૪) ૩ એસસીસી ૪૮ : [૨૦૦૩] ૫ સપ્લ.
 એસસીઆર ૭૫૧ ; કમલેશ બાબુ અને અન્ય વિ. લાજપત રાય શર્મા અને
 અન્ય, (૨૦૦૮) ૧૨ એસસીસી ૫૭૭ : [૨૦૦૮] ૬ એસસીઆર ૬૫૩
 ; ઇન્ડિયન ફાર્મર્સ ફર્ટિલાઈઝર કોઓપરેટિવ લિમિટેડ વિ. ભદ્રા પ્રોડક્ટ્સ,
 (૨૦૧૮) ૨ એસસીસી ૫૩૪ : [૨૦૧૮] ૧ એસ.સી.આર. ૮૪૮ ;
 પાંડુરંગ ધોંડી ચૌગુલેઅને અન્ય વિ. મારુતિ હરી જાધવ અને અન્ય ,
 એ.આઈ.આર. ૧૯૬૬ એસ.સી. ૧૫૩ : [૧૯૬૬] એસ.સી.આર. ૧૦૨
 – નો સંદર્ભ લેવાયો.

બાબત: શાબ્દિક અર્થઘટન

૮. જ્યારે સી.પી.સી.ની કલમ ૮૨(૨)નો શબ્દશઃ અર્થ લેવાય છે, ત્યારે સ્પષ્ટ થાય છે કે “હુકુમત” શબ્દનો ઉપયોગ “વિચારણા માટે સ્વીકારવા” ની અભિવ્યક્તિની સંગતમાં કરવામાં આવ્યો છે. બંને અભિવ્યક્તિઓને સાથે લઈને તેમનો એવો અર્થ આપવો જરૂરી બને છે કે અદાલતને વિચારણા માટે દાવો સ્વીકારી, વિવાદની સુનાવણી આરંભ કરવાની સત્તા અથવા સ્વભાવજ હુકુમત હોવી જોઈએ. “વિચારણા માટે સ્વીકારવાની હુકુમત” માંથી સમયમર્યાદાના પ્રશ્નને બહાર રાખવાથી થતી મુશ્કેલીના કસોટીપથ પર, અને યોગ્ય ભાવના સાથે તેની કસોટી કરતાં, તે દલીલને નકારી કાઢે છે. [પરા ૭૬] [૮૬૩-એફ]

રોહિતાશ કુમાર અને અન્ય વિ. ઓમ પ્રકાશ શર્મા અને અન્ય, (૨૦૧૩)

૧૧ એસસીસી ૪૫૧ : [૨૦૧૨] ૧૩ એસસીઆર ૪૭ ; નલિનાખ્યા

બાયસેક વિ. શ્યામ સુંદર હાલદાર, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૩ એસ.સી. ૧૪૮

: [૧૯૫૩] એસ.સી.આર. ૫૩૩ – ભિન્ન ઠરાવાઓ.

કેસ કાનૂન સંદર્ભ

[૨૦૧૫] ૫ એસ.સી.આર. ૧૦૭૫ યોગ્ય કાનૂન નથી પરિચ્છેદ-૧

(૨૦૧૫) ૭ એસ.સી.સી. ૩૨૧ પુષ્ટિ કરવામાં આવી પરિચ્છેદ-૧

[૧૯૬૬] એસ.સી.આર. ૧૦૨ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો પરિચ્છેદ-૧

[૧૯૬૫] એસ.સી.આર. ૮૦૦ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો પરિચ્છેદ-૨૧

[૧૯૮૮]	૧ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૧ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૨૨
[૧૯૭૩]	૧ એસ.સી.આર. ૧૦૧૦ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૨૩
[૧૯૬૩]	એસ.સી.આર. ૭૭૮ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૨૪
	એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૬૫૧ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૨૫
[૧૯૭૩]	૧ એસ.સી.આર. ૬૯૭ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૨૬
[૧૯૬૮]	એસ.સી.આર. ૫૦૫ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૩૧
(૧૯૭૧)	૩ એસ.સી.સી. ૧૨૪ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૩૧
[૨૦૦૮]	૯ એસ.સી.આર. ૬૫૨ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૩૪
[૧૯૭૬]	૧ એસ.સી.આર. ૪૨૭ સમર્થન કરવામાં આવ્યું	પરિચ્છેદ-૩૫
[૧૯૭૪]	૧ એસ.સી.આર. ૫૪૮ લાગુ પડતું નથી એવું ઠરાવ્યું	પરિચ્છેદ-૩૭
[૧૯૭૧]	એસ.સી.આર. ૫૫૭ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૩૮
[૧૯૬૯]	એસ.સી.આર. ૯૨ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૩૯
[૨૦૦૭]	૩ એસ.સી.આર. ૩૯૯ લાગુ નથી એવું ઠરાવ્યું	પરિચ્છેદ-૪૦
[૧૯૯૯]	૨ એસ.સી.આર. ૧૧૮૯ આધાર રાખવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૪૨
[૧૯૫૯]	એસ.સી.આર. ૮૧૧ આધાર રાખવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ ૪૯
[૨૦૦૨]	૪ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૨૬૦ લાગુ નથી એવું ઠરાવ્યું	પરિચ્છેદ-૫૫
[૨૦૦૬]	૨ એસ.સી.આર. ૮૮૬ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૫૬
[૧૯૯૮]	૩ એસ.સી.આર. ૧૮૭ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૫૬
[૨૦૧૯]	૧ એસ.સી.આર. ૪૬૩ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૫૬

[૧૯૬૨]	એસ.સી.આર. ૭૪૭ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૫૬
[૧૯૬૪]	એસ.સી.આર. ૪૦૯ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૫૭
[૨૦૦૪]	૬ સપ્લ. એસ.સી.આર. ૧૦૬૫ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૫૮
[૨૦૧૪]	૯ એસ.સી.આર. ૨૨૧ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૫૯
[૨૦૧૫]	એસ.સી.આર. ૬૩૭ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૬૧
(૨૦૧૮)	૧૪ એસ.સી.સી. ૧૮૭ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૬૩
[૨૦૦૬]	૩ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૪૧૪ લાગુ નથી એવું ઠરાવ્યું	પરિચ્છેદ-૬૪
	એ.આઈ.આર. ૨૦૧૯ એસ.સી. ૧૪૩૦ લાગુ નથી એવો ઠરાવ્યું	પરિચ્છેદ-૬૫
[૨૦૦૫]	૧ સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૪૧૧ લાગુ નથી એવું ઠરાવ્યું	પરિચ્છેદ-૬૫
[૨૦૧૮]	૧૦ એસ.સી.આર. ૨૬ લાગુ નથી એવું ઠરાવ્યું	પરિચ્છેદ-૬૫
[૧૯૬૪]	એસ.સી.આર. ૪૯૫ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૬૮
	એ.આઈ.આર. ૧૯૩૫ પી.સી. ૮૫ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૬૮
(૧૯૮૬)	૧ એસ.સી.સી. ૫૧૨ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૬૯
[૨૦૦૩]	૫ સપ્લ.એસ.સી.આર. ૭૫૧ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૭૦
[૨૦૦૮]	૬ એસ.સી.આર. ૬૫૩ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૭૧
[૨૦૧૮]	૧ એસ.સી.આર. ૮૪૮ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો	પરિચ્છેદ-૭૨
[૨૦૧૨]	૧૩ એસ.સી.આર. ૪૭ અલગ ઠેરવ્યો	પરિચ્છેદ-૭૬
[૧૯૫૩]	એસ.સી.આર. ૫૩૩ અલગ ઠેરવ્યો	પરિચ્છેદ-૭૬

દીવાની અપીલીય/સ્વભાવજ અધિકારક્ષેત્ર :

વિશેષ અનુમતિ અરજી (દીવાની) નં. ૩૧૯૮૨-૩૧૯૮૩/૨૦૧૩.

બોમ્બેની વડી અદાલત દ્વારા એ.એન. નં. ૪૧૪/૨૦૦૮માં અનુક્રમે તા.
૧૯.૦૯.૨૦૧૩ અને ૨૦.૦૯.૨૦૧૩ના ચુકાદા અને આદેશમાંથી.

સાથે

રિવ્યુ અરજી (દીવાની) નં. ૨૮૫૬/૨૦૧૫ in દીવાની અપીલ નં.
૩૩૯૬/૨૦૧૫.

એફ. એસ. નરીમાન, ડૉ. એ. એમ. સિંહવી, રાકેશ દ્વિવેદી, મુકુલ રોહતગી,
ગોપાલ જૈન, પરિષ્ઠ વડીલો, રોહન કેલકર, સુશ્રી નંદિની ગોરે, સુશ્રી તાહિરા
કરંજાવાલા, સુશ્રી નતાશા સેહરાવત, અર્જુન શર્મા, સુભાષ શર્મા, સુશ્રી ઓલ્ગા
લુમે પરેરા, કરમવીર સિંહ આનંદ, જસવીર સિંહ સભરવાલ, એમ/એસ.
કરંજાવાલા એન્ડ કો., મહેશ અગરવાલ, સુશ્રી હેમલતા જૈન, અંકુર સૈંગલ,
નૂરુદ્દીન ધિદ્દા, અનિરુદ્ધ હરિયાણી, સુશ્રી સુખદા વાગલે, સુશ્રી પારુલ શુક્લા,
ઈ. સી. અગ્રવાલા, સુશ્રી પૂર્ણિમા ભટ્ટ, સુશ્રી ગરિમા પ્રશાદ, કૌશિક પોદ્ધાર,
અભિમન્યુ ભંડારી, અવિષ્કાર સિંહવી, સુશ્રી રૂહીના દુઆ, ચૈતન્ય મદાન, સુશ્રી
નતાશા ગર્ગ, સુશ્રી ગૌરી ઋષિ, સુશ્રી રંજિતા રોહતગી, અરવ પંડિત, નવીન
કુમાર, હાજર રહેલ પક્ષકારો માટેના વડીલો.

અદાલતનો ચુકાદો અરુણ મિશ્રા, ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો.

૧. આ અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠ દ્વારા તા. ૧૭.૮.૨૦૧૫ના આદેશથી આ સંદર્ભ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે મહારાષ્ટ્ર સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૭ દ્વારા દીવાની કાર્યરિતી સંહિતા, ૧૯૦૮ની કલમ ૯એમાં ઉમેરવામાં આવેલી અર્થઘટન સંબંધિત જોગવાઈઓના સંદર્ભમાં ફોરશોર કોઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડ વિ. પ્રવીણ ડી. દેસાઈ (મૃત) કાનૂની પ્રતિનિધિઓ મારફતે અને અન્ય, (૨૦૧૫) ૬ એસસીસી ૪૧૨ માં આ અદાલત દ્વારા અપાયેલ નિર્ણયની યોગ્યતા અંગે શંકા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. એવું અભિપ્રેત કરવામાં આવ્યું છે કે કલમ ૯એ હેઠળનો “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દ એટલો વ્યાપક છે કે તેમાં સમયમર્યાદાનો મુદ્દો પણ સામેલ થાય છે, કારણ કે આ અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ વ્યાપક અર્થમાં થયો છે અને તે માત્ર નાણાકીય અથવા પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રની પરંપરાગત વ્યાખ્યા સુધી મર્યાદિત નથી; કમલાકર એકનાથ સાળુંખે વિ. બાબુરાવ વિષ્ણુ જાવળકર અને અન્ય, (૨૦૧૫) ૭ એસસીસી ૩૨૧માં અપાયેલ વિપરીત અભિપ્રાય ધરાવતો નિર્ણય, પાંડુરંગ ધોંડી ચૌગુલેએ અને અન્યવિ. મારુતિ હરિ જાધવ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૬ એસ.સી. ૧૫૩ તેમજ અન્ય વધુ વિશાળ ખંડપીઠના નિર્ણયો ધ્યાનમાં લેતા, અવગણનાપૂર્વકનો નિર્ણય છે.

૨. કમલાકર એકનાથ સાળુંખે (ઉપરોક્ત) માં, આ અદાલતે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે સમયમર્યાદાનો મુદ્દો કલમ ૯ હેઠળ અધિકારક્ષેત્રના પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાતો નથી. અભિપ્રાયોમાં ભિન્નતા હોવાથી સંદર્ભ કરવામાં આવ્યો છે.

૩. વિચારણા માટે એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે સી.પી.સી.ની કલમ ૯અ માં વપરાયેલ ‘આવો દાવો સ્વીકારવાની અદાલતની હુકુમત’ આ અભિવ્યક્તિનું અર્થઘટન શું કરવું. કલમ ૯અ પ્રથમવાર દીવાની કાર્યરિતી સંહિતા (મહારાષ્ટ્ર સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૦ દ્વારા સમાવેશમાં લાવવામાં આવી હતી અને ત્યારબાદ દીવાની કાર્યરિતી સંહિતા (મહારાષ્ટ્ર સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ દ્વારા થોડા ફેરફારાયેલા શબ્દોમાં ફરીથી સમાવેશમાં લાવવામાં આવી હતી. તેના નિરસ્તીકરણ પછી, તે ૧૯.૧૨.૧૯૭૭ થી અમલમાં આવે તે રીતે પુનઃઅધિનિયમિત કરવામાં આવી હતી. સંસદે દીવાની કાર્યરિતી સંહિતામાં સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૬ દ્વારા ૧.૨.૧૯૭૭ થી વ્યાપક સુધારા કર્યા બાદ તેને ફરીથી સમાવેશમાં લાવવું જરૂરી હોવાનું માનવામાં આવ્યું હતું.

૪. મુદ્દા પર વધુ વિગતવાર વિચારવિમર્શ કરીએ તે પહેલાં, વર્ષ ૧૯૭૦માં કલમ ૮એના પ્રારંભ સમયે મૂળ અધિનિયમ હેઠળના ઉદ્દેશો અને કારણોના નિવેદનનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય ગણીએ છીએ. દિનાંક ૧૫.૧૨.૧૯૬૮ના ગેઝેટમાં ઉલ્લેખિત ઉદ્દેશો અને કારણોનું નિવેદન નીચે મુજબ છે:

“ઉદ્દેશ્યો અને કારણોનું નિવેદન

વડી અદાલતના ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઇન્ડો- પોર્ટુગીઝ વિ. બોર્જેસ, (૧૯૫૮) ૬૦ બોમ. એલ. આર. ૬૬૦ ના ચુકાદાનો પ્રભાવ એવો છે કે બોમ્બે સિટી દીવાની અદાલતને અસ્થાયી દાદ મંજૂર કરતી વખતે અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન તપાસવાની જરૂર નથી અથવા તે પ્રશ્નમાં જવું આવશ્યક નથી. કેટલીક વખત દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૦૮ ની કલમ ૮૦ હેઠળ માન્ય નોટિસ વિના સિટી અદાલતમાં ઘોષણાત્મક દાવાઓ દાખલ કરવામાં આવે છે. વડી અદાલતના ૭મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૧ ના રોજ અપીલ નં. ૧૯૧ ઓફ ૧૯૬૦ માં નોંધાયેલા અન્ય એક ચુકાદા પર આધાર રાખીને, આવી માન્ય નોટિસ વિના દાખલ થયેલા દાવામાં પ્રતિબંધાજ્ઞા માટેની અરજીની સુનાવણી મુલતવી રાખવાની સિટી અદાલતની પ્રથા રહી છે, જેથી વાદીને નોટિસ આપવા માટે સમય મળે. નોટિસની અવધિ પૂરી થયા પછી, વાદીને નવો દાવો દાખલ કરવાની છૂટ સાથે દાવો પાછો ખેંચવાની મંજૂરી આપવામાં આવે છે. આ દરમિયાન, અદાલત અસ્થાયી અંતરિમ પ્રતિબંધાજ્ઞા આપે છે અને તેને ચાલુ રાખે છે. અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો હોવા છતાં

તેમાં ગયા વિના પ્રતિબંધાજ્ઞાઓ આપવાની આ પ્રથાએ ગંભીર દુરુપયોગને જન્મ આપ્યો છે. તેથી એવો ઉપબંધ કરવો પ્રસ્તાવિત છે કે જો અસ્થાયી દાદ આપતો આદેશ મંજૂર કરવા અથવા રદ કરવા સંબંધિત કોઈપણ અરજીની સુનાવણી સમયે અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે, તો અદાલતે પ્રથમ તે પ્રશ્નનો નિર્ધાર કરવો પડશે.

એસ.કે. વાનખેડે

નાગપુર, તારીખ ૬ ડિસેમ્બર ૧૯૬૯

કાયદા મંત્રી

એસ.એચ. બેલાવડી

નાગપુર, તા. ૧૫મી ડિસેમ્બર ૧૯૬૯

સચિવ

મહારાષ્ટ્ર વિધાનસભા.”

મહારાષ્ટ્રમાં કલમ ૮૨ની જોગવાઈઓની શરૂઆત કરવાનો કારણ એ હતું કે સી.પી.સી.ની કલમ ૮૦ હેઠળ નોટિસ આપ્યા વિના દાવાઓ દાખલ કરવામાં આવતા હતા. તે નોટિસ વિના દાવો દાખલ કરવા પરના પ્રતિબંધ સાથે સંબંધિત હતું. નોટિસની અવધિ પૂર્ણ થયા પછી, મધ્યવર્તી અવધિમાં નવો દાવો દાખલ કરવાની છૂટ સાથે વાદીને દાવો પાછો ખેંચવાની મંજૂરી આપવામાં આવતી હતી. અદાલત તાત્કાલિક વચગાળાનો પ્રતિબંધાજ્ઞા આદેશ આપતી અને તેને યથાવત્ રાખતી હતી. અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્નમાં પ્રવેશ્યા વિના પ્રતિબંધાજ્ઞા આપવાની પ્રથાએ

કાયદાની જોગવાઈઓનો ગંભીર દુરુપયોગ સજ્યો છે. તેથી એવું પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવ્યું કે વચગાળાની દાદ આપતા આદેશ આપવા અથવા એવો આદેશ રદ કરવા માટેની કોઈ અરજીની સુનાવણી સમયે જો અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે, તો અદાલત પ્રથમ તે પ્રશ્નનું નિર્ધારણ કરશે. સન ૧૯૭૦માં મૂળરૂપે દાખલ કરવામાં આવેલી કલમ ૮અની જોગવાઈઓ નીચે મુજબ ઉતારવામાં આવે છે:

“૮અ. (૧) જો કોઈ દાવામાં આપવામાં આવેલ કોઈ અંતરિમ દાદ આપતા આદેશને મંજૂર કરવા અથવા એવો આદેશ રદ કરવા માટેની કોઈ અરજીની સુનાવણી દરમિયાન, ભલે તે પ્રતિબંધાજ્ઞા, રિસીવર નીમણૂક અથવા અન્ય રીતે હોય, તેવા દાવાને સ્વીકારવાની અદાલતની અધિકારક્ષેત્ર બાબતે દાવાના કોઈપણ પક્ષકાર દ્વારા આક્ષેપ લેવામાં આવે, તો અદાલત એવી અરજીની સુનાવણી વખતે અંતરિમ દાદ આપતા આદેશને મંજૂર કરવા અથવા રદ કરવા પહેલાં અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત પ્રશ્નને પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નિર્ધારિત કરવાની કાર્યવાહી કરશે. આવી કોઈપણ અરજીની અદાલત દ્વારા શક્ય તેટલી તાત્કાલિક રીતે સુનાવણી કરીને તેનો નિકાલ કરવામાં આવશે અને કોઈપણ સ્થિતિમાં તેને દાવાની સુનાવણી સુધી મુલતવી રાખવામાં આવશે નહીં.

(૨) ઉપકલમ (૧) માં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, તેવી કોઈપણ અરજીની સુનાવણી સમયે, અદાલત અધિકારક્ષેત્ર અંગેના પ્રાથમિક મુદ્દાનો પોતાના દ્વારા નિર્ણય થાય તે દરમિયાન, જરૂરી માને તેવી વચગાળાની દાદ મંજૂર કરી શકે છે.”

૫. વર્ષ ૧૯૭૭માં કલમ ૮૨ ને પુનઃપ્રવર્તિત કરવા માટેના ઉદ્દેશ્યો અને કારણોનું નિવેદન સમાન જ છે. તેને થોડા સુધારેલા સ્વરૂપમાં ફરીથી અધિનિયમિત કરવામાં આવી છે. વર્ષ ૧૯૭૭માં પુનઃઅધિનિયમિત જોગવાઈઓ અંગેના ઉદ્દેશ્યો અને કારણોનું નિવેદન નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે:

“ઉદ્દેશ્યો અને કારણોનું નિવેદન

દિવાની કાર્યવાહી સંહિતા, ૧૯૦૮ (૧૯૦૮ નો ૫) માં મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય માટે તેની લાગુ પડતી હદે, દિવાની કાર્યવાહી સંહિતા (હૈદરાબાદ સુધારો) અધિનિયમ, ૧૯૫૩ (હાઈડ. ૧૯૫૩ નો ૧૧), જેનું વાચન દિવાની કાર્યવાહી સંહિતા (હૈદરાબાદ સુધારાનો વિસ્તરણ) અધિનિયમ, ૧૯૬૪ (મહા. ૧૯૬૫ નો ૬) સાથે કરવાનું છે, તેમજ દિવાની કાર્યવાહી સંહિતા (મહારાષ્ટ્ર સુધારો) અધિનિયમ, ૧૯૭૦ (મહા. ૧૯૭૦ નો ૨૫) દ્વારા સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. ૧૯૫૩ના પ્રથમ રાજ્ય અધિનિયમ દ્વારા કલમ ૬૦(૧) ના ઉપબંધમાં એવો સુધારો કરવામાં આવ્યો છે કે હૈદરાબાદ રાજ્ય

જીવન વીમા અને ભવિષ્ય નિધિના નિયમોના અનુસરણમાં જારી કરાયેલ પોલિસીઓ હેઠળ ચૂકવપાત્ર રકમોને ડિકીના અમલમાં જમીમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવે. ૧૯૭૦ના બીજા રાજ્ય અધિનિયમ દ્વારા નવી કલમ ૯-અ ઉમેરવામાં આવી છે, જેથી એવી જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે જ્યાં કોઈ અરજીએ, જેમાં કોઈ દાવામાં આંતરિમ દાદ માંગી હોય અથવા તે રદ કરવા માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી હોય અને અધિકારક્ષેત્ર અંગે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં આવી બાબતનો નિર્ણય અદાલત દ્વારા અરજીની સુનાવણી વખતે પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે કરવો જોઈએ. આ સંહિતામાં રાજ્યના બૉંબે વિસ્તારમાં તેની લાગુ પડતી હદે દિવાની કાર્યવાહી સંહિતા (બૉંબે સુધારો) અધિનિયમ, ૧૯૪૮ (બોમ. ૧૯૪૮ નો ૬૦) દ્વારા અને રાજ્યના હૈદરાબાદ વિસ્તારમાં તેની લાગુ પડતી હદે દિવાની કાર્યવાહી સંહિતા (હૈદરાબાદ દ્વિતીય સુધારો) અધિનિયમ, ૧૯૫૩ (હાઈડ. ૧૯૫૩ નો ૧૮) દ્વારા પણ સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. ૧૯૪૮ના પ્રથમ રાજ્ય અધિનિયમ દ્વારા કલમ ૬૦(૧) ના ઉપબંધમાં એવો સુધારો કરવામાં આવ્યો છે કે સ્થાનિક સત્તાધિકારીના પેન્શનરોને મંજૂર કરવામાં આવેલી વિદ્યાર્થીવૃત્તિઓ અને અનુતોષિકોને જમીમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવે. ૧૯૫૩ના બીજા રાજ્ય અધિનિયમ દ્વારા પણ કલમ ૬૦(૧) ના ઉપબંધમાં એવો સુધારો કરવામાં આવ્યો છે કે ભૂતકાળની સેવાઓ અથવા વર્તમાન અશક્તિઓના હિસાબે અથવા કરુણાભર્યા તરીકે કેન્દ્રીય સરકાર,

ભૂતપૂર્વ હૈદરાબાદ રાજ્યની સરકાર અથવા અન્ય કોઈ રાજ્ય સરકાર દ્વારા મંજૂર કરાયેલ અથવા ચાલુ રાખવામાં આવેલ પેન્શનને જમીમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવે.

૨. સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ દીવાની કાર્યરિતી સંહિતા (સુધારો) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (૧૯૭૬નું ૧૯૪) દ્વારા સંહિતામાં વ્યાપક સુધારા કરવામાં આવ્યા છે. આ સુધારો અધિનિયમની કલમ ૯૭ અન્ય બાબતો ઉપરાંત એવું જોગવાઈ કરે છે કે, આ અધિનિયમ અમલમાં આવે તે પહેલાં કોઈ રાજ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા સંહિતામાં કરવામાં આવેલા કોઈપણ સુધારા, સુધારો અધિનિયમ દ્વારા સુધારાયેલી સંહિતા સાથે જેટલી હદ સુધી સુસંગત હોય તે હદ સિવાય, રદ થયેલા ગણાશે. સત્તાધિકૃત ન્યાયિક ઉચ્ચારણ ન હોય ત્યાં સુધી, ૧૯૭૬ના કેન્દ્રીય સુધારો અધિનિયમ દ્વારા સુધારાયેલી સંહિતા સાથે રાજ્યના કયા સુધારા અસંગત છે અને પરિણામે કયા સુધારા રદ થયેલા ગણાય છે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ૧૯૪૮ના રાજ્ય અધિનિયમ દ્વારા કલમ ૬૦(૧) ની જોગવાઈમાં કરવામાં આવેલા સુધારાને બાદ કરતાં, રાજ્ય અધિનિયમો દ્વારા સંહિતામાં કરવામાં આવેલા બાકીના તમામ સુધારા ઉપયોગી છે અને તેમને ચાલુ રાખવા આવશ્યક છે. ૧૯૪૮ના રાજ્ય અધિનિયમ દ્વારા કરવામાં આવેલ સુધારો હવે જરૂરી રહ્યો નથી, કારણ કે હવે તે જોગવાઈ ૧૯૭૬ના કેન્દ્રીય સુધારો અધિનિયમ દ્વારા ઉક્ત જોગવાઈના ખંડ (જી) માં કરવામાં આવેલા સુધારાથી આવરી લેવાઈ ગઈ

છે. પરંતુ બાકી રહેલા રાજ્ય સુધારા અમલમાં ચથાવત્ છે કે રદ થયેલા ગણાય છે તે અંગે કોઈ શંકા રહે નહીં તે માટે, એવો પ્રસ્તાવ છે કે જૂના સુધારાઓને ઔપચારિક રીતે રદ કરવામાં આવે અને તેમની જગ્યાએ સમાન પ્રકારના સુધારાઓને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫૪(૨) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી સાથે પુનઃઅધિનિયમિત કરવામાં આવે, જેથી તેઓ પહેલાંની જેમ આ રાજ્યમાં ચથાવત્ અમલમાં રહે અને ઉપલબ્ધ રહે. આ વિધેયકનો હેતુ આ ઉદ્દેશ્યો સિદ્ધ કરવાનો છે.

૩. નીચેની કલમો અંગેની ટિપ્પણીઓ આ કલમોના હેતુઓ સમજાવે છે:—
પ્રસ્તાવના.— તે પ્રસ્તાવિત વિધાનના પૃષ્ઠભૂમિ અને મુખ્ય કારણો દર્શાવે છે.

ખંડ ૨ અને ૩.— ખંડ ૨ દ્વારા ઔપચારિક રીતે રાજ્યનો ૧૯૭૦ નો અધિનિયમ અને તેના દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી નવી કલમ ૯અ રદ કરવામાં આવે છે, જેથી ખંડ ૩ દ્વારા તે જ કલમને થોડા સુધારેલા સ્વરૂપમાં પુનઃઅધિનિયમિત કરવા માટે માર્ગ મોકળો થાય. ખંડ ૪.— કારણ કે રાજ્યના ૧૯૪૮ ના અધિનિયમ દ્વારા કરવામાં આવેલ સુધારો ૧૯૭૬ ના કેન્દ્રીય સુધારા અધિનિયમ દ્વારા કલમ ૬૦(૧) ની શરતમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી આ અધિનિયમ અને તેના દ્વારા કરવામાં આવેલ સુધારો રદ કરવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવે છે.

કલમો ૫ અને ૬.- કલમ ૫ દ્વારા વર્ષ ૧૯૫૩ના તે બે રાજ્ય અધિનિયમો, જેમના દ્વારા કલમ ૬૦(૧)ના ઉપબંધમાં સુધારો કરી જમીમાંથી કેટલીક વકલમની મુક્તિઓ આપવામાં આવી હતી, તેમનું ઔપચારિક રીતે નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. કલમ ૬ આ સુધારાઓને જરૂરી મસૌદાકીય ફેરફારો સાથે પુનઃ અમલમાં લાવે છે.

હુસૈન એમ. દલવાઈ,

ઓક્ટોબર ૧૯૭૭ની ૫મી તારીખે કાયદા અને ન્યાયતંત્રના મંત્રી”

વર્ષ ૧૯૭૭ માં પુનઃઅધિનિયમિત કરાયેલ કલમ ૯એની જોગવાઈઓમાં હાલ અમલમાં રહેલી સી.પી.સી. અથવા કોઈપણ અન્ય કાયદાની જોગવાઈઓ સંબંધિત અપ્રતિબંધ ઉપવાક્ય સમાવાયેલ હતું. વર્ષ ૧૯૭૭ માં પુનઃપ્રવર્તિત કરાયેલ કલમ ૯એ નીચે મુજબ ઉદ્ઘટ કરવામાં આવે છે:

“૯એ. જ્યાં દાવામાં આંતરિમ દાદ સંબંધિત અરજીની સુનાવણી સમયે અધિકારક્ષેત્ર અંગે વાંધો ઉઠાવવામાં આવે, ત્યાં એવો મુદ્દો અદાલત દ્વારા પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરવો.- (૧) આ સંહિતા અથવા હાલમાં અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ કાયદામાં જે કંઈ સમાવાયેલ હોય તે છતાં, જો કોઈ દાવામાં સ્થગિતી, મનાઈદુકમ, રીસીવર ની નિમણૂક અથવા અન્ય રીતે કોઈ આંતરિમ દાદ આપવાના આદેશને મંજૂર કરવા અથવા એવો આદેશ રદ કરવા બાબતની કોઈ અરજીની

સુનાવણી વખતે, એવો દાવો વિચારણા માટે સ્વીકારવાનો અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર અંગેનો વાંધો દાવાના કોઈપણ પક્ષકાર દ્વારા ઉઠાવવામાં આવે, તો અદાલતે એવી અરજીની સુનાવણી વખતે આંતરિમ દાદ મંજૂર કરનાર આદેશ આપવા અથવા એવો આદેશ રદ કરવા પહેલાં અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત મુદ્દો પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નિર્ધારિત કરવાની કાર્યવાહી કરવી.

આવી કોઈપણ અરજી અદાલતે શક્ય તેટલી ઝડપથી સાંભળીને તેનો નિકાલ કરવો અને કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં તેને દાવાની સુનાવણી સુધી મુલતવી રાખવી નહીં.

(૨) ઉપકલમ (૧) માં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, આવી કોઈપણ અરજીની સુનાવણી વખતે, અદાલત, અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત પ્રારંભિક મુદ્દાનો પોતે નિર્ણય કરે ત્યાં સુધી, જરૂરી ગણાય તેવી આંતરિમ દાદ મંજૂર કરી શકે છે.”

કલમ ૮૨ ની જોગવાઈઓ એવી સગવડ આપે છે કે અદાલત, સમયાંતરીક નિષેધાજ્ઞા મંજૂર કરવા અથવા તેને રદ કરવા માટેની અરજીઓ, અથવા રિસીવર ની નિમણૂક માટેની અરજી, અથવા અન્યથા, સંભાળતી વખતે, “આવા દાવાને સ્વીકારવાની અદાલતની હુકુમત” બાબતનો આક્ષેપ પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકે છે અને તે આ

બાબતને દાવાની સુનાવણી સુધી મુલતવી રાખશે નહીં. હુકુમત સંબંધિત પ્રાથમિક મુદ્દાનો નિર્ણય બાકી હોય ત્યારે, કલમ ૯૨(૨) મુજબ અદાલતને તે જરૂરી માને તેવી સમયાંતરીક દાદ મંજૂર કરવાની સત્તા છે.

૬. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યએ ૨૭.૦૬.૨૦૧૮ના રોજ “દીવાની કાર્યરીતી સંહિતા (મહારાષ્ટ્ર સુધારો) આદેશ, ૨૦૧૮”ની જાહેરાત દ્વારા સંહિતાની કલમ ૯-એ (મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં તેની લાગુ પડતામાં) કાઢી નાંખી છે. આદેશની કલમ ૩ નીચે મુજબ જોગવાઈ કરતી હતી: “૩. મુખ્ય અધિનિયમની કલમ ૯-એ કાઢી નાખવામાં આવી હોવા છતાં, -

(૧) જ્યાં કલમ ૯એ હેઠળ ઘડાયેલ પ્રાથમિક મુદ્દાની વિચારણા દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતા (મહારાષ્ટ્ર સુધારો) ઓર્ડિનન્સ, ૨૦૧૮ (આ કલમમાં, હવેથી “સુધારા ઓર્ડિનન્સ” તરીકે ઉલ્લેખિત) ના પ્રારંભની તારીખે પ્રલંબિત હોય, ત્યાં ઉક્ત મુદ્દો મુખ્ય અધિનિયમના આદેશ ૧૪ હેઠળ ઘડાયેલ મુદ્દો ગણાશે અને અદાલત દ્વારા, જે રીતે તે યોગ્ય માને તે રીતે, દાવાની અંતિમ નિવૃત્તિના સમયે અન્ય તમામ મુદ્દાઓ સાથે મળીને તેનો નિર્ણય કરવામાં આવશે...

એવું પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું કે કલમ ૯૨ હેઠળ ઘડાયેલો પ્રાથમિક મુદ્દો સી.પી.સી.ના આદેશ-૧૪ હેઠળના મુદ્દા તરીકે માનવામાં

આવશે અને અદાલત યોગ્ય માને તે મુજબ અન્ય મુદ્દાઓ સાથે તેનો નિર્ણય કરશે. ઉપરોક્ત અધ્યાદેશને ૨૯.૧૦.૨૦૧૮ના રોજ દીવાની કાર્યરિતી સંહિતા (મહારાષ્ટ્ર સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૮ (મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ નં. ૬૧ ઓફ ૨૦૧૮) (પ્રથમ સુધારા અધિનિયમ) દ્વારા પ્રતિસ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો.

૭. ૧૫.૧૨.૨૦૧૮ના રોજ, મહારાષ્ટ્ર રાજ્યએ “દીવાની પ્રોસિજર કોડ (મહારાષ્ટ્ર સુધારો) (સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૮” (બીજો સુધારો અધિનિયમ) અમલમાં મૂક્યો. અધિનિયમની કલમ ૨ નીચે મુજબ છે:

“૨. દીવાની કાર્યરિતી સંહિતા (મહારાષ્ટ્ર સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૧૮ ની કલમ ૩ માં, ખંડ (૧) ના સ્થાને, નીચેનો ખંડ બદલી મૂકવામાં આવશે અને તે ઉક્ત અધિનિયમના પ્રારંભની તારીખ ગણાતી ૨૭મી જૂન, ૨૦૧૮ થી બદલી મૂકવામાં આવ્યો હોવાનું માનવામાં આવશે, એટલે કે :—

“(૧) જ્યાં કલમ ૯અ હેઠળ ઘડાયેલ પ્રાથમિક મુદ્દા અંગેનો વિચાર દીવાની પ્રોસિજર સંહિતા (મહારાષ્ટ્ર સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૮ ના અમલારંભની તારીખે બાકી હોય (જેને આગળ આ કલમમાં “સુધારા અધિનિયમ” તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવ્યો છે), ત્યાં ઉક્ત મુદ્દાનો નિર્ણય અને નિકાલ અદાલત દ્વારા કલમ ૯અ હેઠળ એવી

રીતે કરવામાં આવશે જાણે કે ઉક્ત કલમ ૯અ ૨૬ કરવામાં આવી નથી.”

તેમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે જો અદાલતે કલમ ૯અ ૨૬ કરવાની તારીખ પહેલાં કોઈ મુદ્દાનો પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નિર્ણય કરવા આદેશ આપ્યો હોય, તો તે મુદ્દાનો નિર્ણય અદાલત દ્વારા પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે કરવામાં આવશે. આથી, તે મુદ્દાનો નિર્ણય કરવો આવશ્યક બન્યું છે.

૮. સીપીસીની આદેશ ૧૪ નિયમ ૨માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ મુદ્દાઓની રચના તથા સીપીસીની જોગવાઈમાં વર્ષ ૧૯૭૭માં કરવામાં આવેલા સુધારા પહેલાં પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે કયા પ્રશ્નોની સુનાવણી કરી શકાય તે બાબત સાથે પણ સંબંધિત છે. આદેશ ૧૪નો નિયમ ૨ આ મુજબ છે:

૨. જ્યાં એક જ દાવામાં કાયદા તથા હકીકત બંનેના મુદ્દાઓ ઉદ્ભવે છે, અને અદાલતનું એવું મત હોય કે કેસ અથવા તેના કોઈપણ ભાગનો નિકાલ માત્ર કાયદાના મુદ્દાઓના આધારે થઈ શકે, ત્યાં તે પ્રથમ એવા મુદ્દાઓનું વિચારણા કરશે, અને તે હેતુસર, જો તેને યોગ્ય લાગે, તો હકીકતના મુદ્દાઓનું નિર્ધારણ કાયદાના મુદ્દાઓ નક્કી થયા પછી સુધી મુલતવી રાખી શકે છે.

(ભાર મુકવામાં આવ્યો)

આદેશ-૧૪ ના નિયમ ૨ ની સુધારા-પૂર્વની જોગવાઈઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે માત્ર કાયદાનો પ્રશ્ન જ પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે વિચારણીય થઈ શકતો હતો; તથ્યોનો પ્રશ્ન અથવા કાયદા અને તથ્યોનો મિશ્ર પ્રશ્ન નહીં, અને તે પણ ત્યારે જ જ્યારે મામલો અથવા તેનો કોઈ ભાગ કાયદાના મુદ્દા પરના નિર્ણયથી નિકાલ પામી શકે.

૯. સીપીસીમાં ૧૯૭૬માં કરવામાં આવેલ સુધારો ૧.૨.૧૯૭૭ના રોજ અમલમાં આવ્યો. આદેશ-૧૪નો સુધારેલ નિયમ ૨ નીચે મુજબ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે:

“૨. અદાલતે તમામ મુદ્દાઓ પર ચુકાદો ઉચ્ચારવાનો.— (૧) કેસનો નિકાલ પ્રારંભિક મુદ્દા પર થઈ શકે છે તેમ છતાં, ઉપનિયમ (૨) ની જોગવાઈઓને આધીન રહીને અદાલત તમામ મુદ્દાઓ પર ચુકાદો ઉચ્ચારશે.

(૨) જ્યારે તે જ દાવામાં કાયદા તથા હકીકત બંનેના મુદ્દાઓ ઊભા થાય અને અદાલતનો એવો અભિપ્રાય હોય કે કેસ અથવા તેનો કોઈ ભાગ માત્ર કાયદાના મુદ્દા પર જ નિકાળી શકાય, ત્યારે જો તે મુદ્દો નીચે મુજબ સંબંધિત હોય તો તે અદાલત તે મુદ્દાનો પ્રથમ વિચાર કરી શકે છે—

(એ) અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર, અથવા

(બી) તે સમયે અમલમાં રહેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા દાવા ઉપર સ્થાપિત અવરોધ, અને તે હેતુસર, જો તેને યોગ્ય લાગે, તો તે મુદ્દાનો નિર્ધારણ થઈ જાય ત્યાં સુધી અન્ય મુદ્દાઓનું સમાધાન મુલતવી રાખી શકે છે, અને તે મુદ્દા અંગેના નિર્ણય મુજબ દાવાનો નિકાલ કરી શકે છે.”

સુધારેલ જોગવાઈઓમાં સમાવવામાં આવેલી આદેશ ૧૪ નિયમ ૨ માં નોંધપાત્ર ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. હવે તે અદાલતને આ ફરજ પાડે છે કે, કોઈ કેસનો નિકાલ પ્રાથમિક મુદ્દા પર થઈ શકે તેમ હોવા છતાં, તે તમામ મુદ્દાઓ પર ચુકાદો ઉચ્ચારે. તેનો આશય એવો છે કે અપીલપાત્ર કેસમાં અન્ય મુદ્દાઓના નિર્ધારણ માટે મામલો પરત મોકલવાની જરૂરિયાત ટાળવી. જરૂરીયાત ઊભી થાય ત્યારે, આદેશ ૧૪ નિયમ ૨(૨) અદાલતને કાનૂની મુદ્દાનો પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નિર્ણય કરવાની સત્તા આપે છે, જો તે મુદ્દો (૧) અદાલતની હુકુમત અથવા (૨) તે સમયે અમલમાં રહેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા દાવા ઉપર સ્થાપિત અવરોધ સાથે સંબંધિત હોય. ઈ.પી.સી.માં વર્ષ ૧૯૭૭માં કરવામાં આવેલા સુધારા બાદ, તેમાં ઝિ-આયામી જોગવાઈ છે; દાવાને સ્વીકારવાની અદાલતની હુકુમતનો પ્રશ્ન નિયમ ૨(૨)(એ) હેઠળ, નિયમ ૨(૨)(બી) માં

આવેલ “તે સમયે અમલમાં રહેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા દાવા ઉપર સ્થાપિત અવરોધ” શબ્દસમૂહથી અલગ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૦. કમલાકર એકનાથ સાલુંજે (ઉપરોક્ત) માં, કલમ ૯એના અર્થઘટન સંબંધે એવું મંતવ્ય વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે કે કલમ ૯એમાં આવેલો “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દ સંકુચિત અર્થમાં, જાળવણક્ષમતા અંગે, માત્ર સ્વભાવજ અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્ન સુધી જ ઉપયોગમાં લેવાયો છે અને તે સમયમર્યાદા સંબંધિત મુદ્દાઓને આવરી લેતો નથી. અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું છે:

“૧૬. કલમ ૯-અ માં “અધિકારક્ષેત્ર” અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ સંકુચિત અર્થમાં થયો છે, એટલે કે, પ્રારંભિક તબક્કે દાવો હાથ ધરવાની અદાલતની સત્તા. આ સત્તાની સમયમર્યાદાઓ કાયદો, ચાર્ટર અથવા કમિશન દ્વારા લાદવામાં આવે છે. જો કોઈ પ્રતિબંધ લાદવામાં આવ્યો ન હોય, તો અધિકારક્ષેત્ર અમર્યાદિત ગણાય છે. અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન, સંકુચિત અર્થમાં, વિષયવસ્તુના મૂલ્ય, સ્થળ અને સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખીને વિચારવાનો રહે છે. પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર, નાણાકીય અધિકારક્ષેત્ર અને વિષયવસ્તુ ઉપરના અધિકારક્ષેત્રમાં કરવામાં આવતું વર્ગીકરણ મૂળભૂત છે. નિઃસંદેહ, અદાલતનું અધિકારક્ષેત્ર કાયદો, ચાર્ટર અથવા કમિશનમાં

સ્પષ્ટપણે દર્શાવેલ વિવિધ પરિસ્થિતિઓથી મર્યાદિત થઈ શકે છે. અદાલતનું સ્વાભાવિક અધિકારક્ષેત્ર કાયદાથી નિર્ધારિત નાણાકીય અને પ્રાદેશિક સમયમર્યાદાઓ તથા દાવાની વિષયવસ્તુ પર આધારિત છે. કાયદાની નિર્ધારિત જોગવાઈઓનું પાલન ન થવાને કારણે દાવો અવરોધિત થઈ શકે, તેમ છતાં તેથી આ અનુસરતું નથી કે ઉક્ત જોગવાઈઓનું અપાલન એવો દોષ છે જે દાવાનો વિચારણા કરવા અથવા હુકમનામું પસાર કરવાની અદાલતની સ્વાભાવિક અધિકારક્ષેત્ર છીનવી લે છે. સમયમર્યાદા કાયદો એવા દાવા અથવા અન્ય કાર્યવાહીમાં, જેમાં અદાલતને હાથ ધરવાનો સ્વાભાવિક અધિકારક્ષેત્ર હોય, તેમાં અદાલત સમક્ષ પક્ષકારને પોતાનો મામલો ઉઠાવવાથી અવરોધરૂપ બને છે; પરંતુ સમયમર્યાદા કાયદાના અમલથી તે વિવાદનિર્ણયને વોરંટ કરતું નથી.

૨૦. સુધારા અધિનિયમના હેતુઓ અને કારણોના નિવેદનનું અવલોકન કરવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કલમ ૯-એ માત્ર સ્વભાવજ અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્ન અંગે જ પોષણક્ષમતાની વાત કરે છે અને સમયમર્યાદા સંબંધિત પ્રશ્નોને આવરી લેતી નથી. કલમ ૯-એ સંહિતામાં તેથી દાખલ કરવામાં આવી છે કે જ્યાં અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર અંગે જ શંકા હોય ત્યાં અરજદાર, દાવાના ગુણદોષના

આધારે તેની સુનાવણી માટે સામાવાળાને ખેંચીને અદાલતી પ્રક્રિયાનું દુરુપયોગ ન કરી શકે.

૨૧. વર્તમાન કેસમાં, નીચલી અદાલતે ઘડેલો પ્રાથમિક મુદ્દો સમયમર્યાદાના પ્રશ્ન અંગે છે. એવો મુદ્દો અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત મુદ્દો ગણાતો નથી અને તેથી, અમારી વિચારપૂર્વકની માન્યતા મુજબ, સંહિતાની કલમ ૯-એ હેઠળની પોતાની સત્તાનો આશ્રય લઈને સમયમર્યાદાનો મુદ્દો પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે ઘડવામાં નીચલી અદાલત ન્યાયસંગત નહોતી. નીચલી અદાલતે ઘડેલા પ્રાથમિક મુદ્દાને માન્ય ઠેરવતાં અને તેથી અપીલકર્તા દ્વારા દાખલ કરાયેલ રિટ અરજી નામંજૂર કરતાં, વડી અદાલતે કલમ ૯-એના કાયદાકીય વ્યાપને ધ્યાનમાં ન લઈને ભૂલ કરી છે."

૧૧. ફોરશોર કોઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડ (ઉપરોક્ત) ના તાજેતરના નિર્ણયમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે કમલાકર એકનાથ સાળુંખે (ઉપરોક્ત) માં આપેલો નિર્ણય કાનૂનના વિરુદ્ધ છે. કલમ ૯અ માં "અધિકારક્ષેત્ર" શબ્દનો ઉપયોગ વિશાળ અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે. એ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે કલમ ૯અ ફરજિયાત છે અને આદેશ-૧૪ નિંચમ ૨ ની જોગવાઈઓથી સંપૂર્ણ વિલગતા દર્શાવે છે . સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન અધિકારક્ષેત્રનો સમાનાર્થી છે, અને જો તે ઉઠાવવામાં આવે, તો

મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં લાગુ પડતી કલમ ૯અ હેઠળ અદાલતે તેને પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે વિચારવો આવશ્યક છે. ફોરશોર કોઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડ (ઉપરોક્ત) માં આ અદાલતે નીચે મુજબ નોંધ્યું છે:

“૫૬. અતિ આદર સાથે, અમારો મત એવો છે કે કમલાકર એકનાથ સાલુંખે

વિ. બાબુરાવ વિષ્ણુ જાવળકર, (૨૦૧૫) ૭ એસસીસી ૩૨૧ માં વિભાગીય પીઠ દ્વારા આપવામાં આવેલ નિર્ણય, પાંડુરંગ ધોંડી ચૌગુલે વિ. મારુતિ હરી જાધવ (પાંચ-ન્યાયાધીશોની પીઠ), એઆઈઆર ૧૯૬૬ એસસી ૧૫૩ માં, અને ત્યારબાદ આ અદાલતની અન્ય વિભાગીય પીઠોએ મણિક ચંદ્ર નંદી વિ. દેવદાસ નંદી, (૧૯૮૬) ૧ એસસીસી ૫૧૨, એનટિપીસી લિ. વિ. સીમેન્સ આર્કિટએનગેઝેલશાફ્ટ, (૨૦૦૭) ૪ એસસીસી ૪૫૧, ઓફિશિયલ ટ્રસ્ટી વિ. સચિન્દ્ર નાથ ચેટર્જી, એઆઈઆર ૧૯૬૯ એસસી ૮૨૩, આઈટીડબલ્યુ સિન્નોડ ઈન્ડિયા લિ. વિ. સીસીઈ, (૨૦૦૪) ૩ એસસીસી ૪૮ અને કમલેશ બાબુ વિ. લાજપત રાય શર્મા, (૨૦૦૮) ૧૨ એસસીસી ૫૭૭ માં અનુસરાયેલા, બંધારણીય પીઠ અને આ અદાલતની ત્રણ-ન્યાયાધીશોની પીઠોના કાનૂનથી વિરુદ્ધ છે. બંધારણીય પીઠનો નિર્ણય અને વિશાળ પીઠ દ્વારા આપવામાં આવેલા અન્ય નિર્ણયો અમારે માટે બાંધધરીરૂપ છે.

એવું જણાય છે કે વિપરીત મત અપનાવનાર વિભાગીય પીઠના
ધ્યાન પર આ નિર્ણયો લાવવામાં આવ્યા નહોતા.

૬૧. અપીલકર્તાની તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ શ્રી નરીમાને
આ પ્રતિપાદન માટે રમેશ બી. દેસાઈ વિ. બિપિન વાડીલાલ મહેતા,
(૨૦૦૬) ૫ એસ.સી.સી. ૬૩૮ ના નિર્ણય પર ભારે નિર્ભરતા મૂકી
કે સમયમર્યાદાની દલીલને તથ્યોથી વિમુખ એવા કાયદાના કોઈ
અમૂર્ત સિદ્ધાંત તરીકે નક્કી કરી શકાતી નથી, કારણ કે દરેક
મામલામાં સમયમર્યાદાનો પ્રારંભબિંદુ નિર્ધારિત કરવો પડે છે, જે
સંપૂર્ણપણે તથ્યનો પ્રશ્ન છે. સમયમર્યાદાની દલીલ કાયદા અને
તથ્યનો મિશ્ર પ્રશ્ન છે. અમારી વિચારપૂર્વકની મતાનુસાર, અગાઉ
ઉદ્દેખ કરાયેલા નિર્ણયમાં, આ અદાલત દીવાની કાર્યરિતી
સંહિતાના આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ ની જોગવાઈ પર વિચારણા કરી
રહી હતી. આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ ની જોગવાઈનું અર્થઘટન કરતાં આ
અદાલતે એવો મત વ્યક્ત કર્યો હતો કે સમયમર્યાદા સંબંધિત મુદ્દો,
કાયદા અને તથ્યનો મિશ્ર પ્રશ્ન હોવાને કારણે, દીવાની કાર્યરિતી
સંહિતાના આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ હેઠળ કલ્પાયેલ અન્ય મુદ્દાઓ
સાથે મળીને નક્કી કરવો જોઈએ. ઉપર ચર્ચા મુજબ, મહારાષ્ટ્ર
સુધારા અધિનિયમની કલમ ૯-એ દીવાની કાર્યરિતી સંહિતાના
આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલ પ્રક્રિયાથી સંપૂર્ણ

ભિન્નતા સ્થાપિત કરે છે. કલમ ૯-એ અદાલતને ફરજ પાડે છે કે તે દાવા અંગે આગળ વધતા પહેલાં અને પ્રતિબંધાજ્ઞા સ્વરૂપે આંતરિમ દાદ આપતા પહેલાં અદાલતની હુકમત નક્કી કરે.

૬૨. પુનરુક્તિ થતી હોવા છતાં, અમે નિરીક્ષણ કરીએ છીએ કે કલમ ૯-એમાં એક સ્વયંપૂર્ણ યોજના છે, જેમાં અતિક્રમક ઉપબંધ સમાવાયેલ છે, જે અદાલતને તે જોગવાઈનું પાલન કરવા ફરજિયાત બનાવે છે. તે સી.પી.સી.ના આદેશ-૧૪ નિયમ ૨માં સમાયેલ જોગવાઈઓથી સંપૂર્ણ ભિન્નતા દર્શાવે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, કલમ ૯-એમાં મહારાષ્ટ્ર સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૭ દ્વારા દાખલ કરાયેલ અતિક્રમક ઉપબંધ અને તે કલમની સ્પષ્ટ ફરજિયાતતા દ્વારા, કાયદાનો આશય એવો છે કે સી.પી.સી.ના આદેશ-૧૪ નિયમ ૨માં સમાયેલ જોગવાઈ હોવા છતાં, અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત મુદ્દાનો નિર્ણય પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે કરવામાં આવે. તેમ છતાં, એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે અન્ય તેવા કેસોમાં, જ્યાં દાવાઓ સી.પી.સી.ના આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ની જોગવાઈઓથી શાસિત થાય છે, ત્યાં કાયદાના આધારે મુદ્દાનો પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નિર્ણય કરવો કે નહીં તે અદાલતના વિવેકાધિકાર પર નિર્ભર છે.”

આ પણ નિરીક્ષિત કરવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં દાવાઓ આદેશ ૧૪ નિયમ ૨ ની જોગવાઈઓ દ્વારા સંચાલિત હોય છે, ત્યાં કાનૂનના આધારે મુદ્દાને પ્રારંભિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરવાનો વિવેકાધિકાર અદાલતનો હોય છે.

રજૂઆતો

૧૨. શ્રી એફ.એસ. નરીમન, અરજદાર તરફથી હાજર રહેલા વિધાવંત વરિષ્ઠ વકીલ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે ફોરશોર કોઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડ (ઉપરોક્ત) માંનો નિર્ણય કાયદો યોગ્ય રીતે સ્થાપિત કરતો હોવાનું કહી શકાય તેમ નથી. દીવાની કાર્યરિતી સંહિતા મુજબ અદાલતને કાયદા અને હકીકતના મિશ્ર પ્રશ્ન પરના દાવાનો પ્રારંભિક મુદ્દા તરીકે વિચારણા કરવાનો કોઈ અધિકારક્ષેત્ર આપવામાં આવેલ નથી. વધુમાં એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દનો ઉપયોગ સંકીર્ણ અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે અને કલમ ૯-અ હેઠળ કોઈ દાવો કાયદાની અન્ય કોઈ જોગવાઈથી અવરોધિત છે કે નહીં તે પ્રશ્ન આવરી લેવાતો નથી. બોમ્બે વડી અદાલતના મેહેર સિંહ વિ. દીપક સાવ્હને, ૧૯૯૮ (૩) એમ.એલ.જે. ૯૪૦ અને સ્મિથકલાઈન બીચમ કન્ઝ્યુમર કન્ઝ્યુમર હેલ્થકેર વિ. હિંદુસ્તાન લીવર લિમિટેડ, ૨૦૦૨ એસ.સી.સી. ઓનલાઈન બોમ ૧૩૩૭ ના નિર્ણયો આ સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્થાપિત કરેલા કાયદાના સીધા વિરોધમાં છે. સમયમર્યાદાનો વાંધો કાયદા અને હકીકતનો

મિશ્ર પ્રશ્ન છે અને હકીકતોથી સંપૂર્ણપણે વિમુખ એવા કોઈ નિરપેક્ષ સિદ્ધાંત તરીકે તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. સમયમર્યાદાનો આરંભબિંદુ નક્કી કરવો પડે છે, અને તે દરેક પ્રકરણમાં સંપૂર્ણપણે હકીકતનો પ્રશ્ન છે. પાંડુરંગ ધોન્ડી ચૌગૂલે (ઉપરોક્ત) માં આ સર્વોચ્ચ અદાલત સંહિતાની કલમ ૧૧૫ ના વ્યાપના અર્થઘટન સાથે સંકળાયેલી હતી. કલમ ૧૧૫ ની જોગવાઈઓને કારણે પુનરીક્ષણમાં ક્યારે હસ્તક્ષેપ કરી શકાય તે સંદર્ભમાં એવું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું કે સમયમર્યાદા અધિકારક્ષેત્રને સ્પર્શે છે. કમલાકર એકનાથ સાલુંખે (ઉપરોક્ત) નો નિર્ણય પર ઈન્ડ્યુરિયમ હોવાનું કહી શકાય તેમ નથી; તેથી ફોરશોર કોઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડ (ઉપરોક્ત) માં વિભાગીય ખંડપીઠને ભિન્ન દૃષ્ટિકોણ અપનાવવો ખુલ્લો ન હતો, કારણ કે મહારાષ્ટ્ર વિધાનમંડળે જાગૃતપણે કલમ ૯-અ ને પુનઃઅધિનિયમિત કરતી વખતે “અધિકારક્ષેત્ર” એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે અને દાવો હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ કાયદાથી અવરોધિત છે તે વિષયક જોગવાઈ ઉમેરવામાં આવી નથી, જેમાં સમયમર્યાદાના કાયદાનો પણ સમાવેશ થાત. સુધારેલ આદેશ ૧૪ નિયમ ૨ ને ધ્યાનમાં લેતાં, પ્રારંભિક મુદ્દો માત્ર શુદ્ધ કાયદાનો પ્રશ્ન જ હોઈ શકે.

૧૩. સામાવાળાઓ તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલો શ્રી રાકેશ દ્વિવેદી, શ્રી મુકુલ રોહતગી, ડૉ. અભિષેક મનુ સિંઘવી અને શ્રી ગોપાલ

જૈને રજૂ કર્યું કે સી.પી.સી.ના હુકમ ૧૪ નિયમ ૨ નો, આવી દાવાની સુનાવણી કરવા અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત વાંધો આ શબ્દપ્રયોગનું અર્થઘટન કરવા માટે કોઈ સંબંધ નથી. ૧૯૭૦ માં ઘડાયેલ અને ૧૯૭૭ ના વર્ષમાં પુનઃપ્રણિત કરાયેલ જોગવાઈ એ જ છે. આ પુનઃપ્રવેશનો હેતુ ૧૯૭૬ ના સી.પી.સી. સુધારા અધિનિયમ પહેલાં જે ઘડાયું હતું તે જાળવી રાખવાનો અને ચાલુ રાખવાનો હતો. સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન અને પૂર્વનિર્ણયબદ્ધતાનો પ્રશ્ન એવો છે કે જે સી.પી.સી.ની કલમ ૯એ હેઠળ પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાય. એમ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે હુકમ ૧૩ નિયમ ૧ હેઠળ, પક્ષકારોને મુદ્દાઓના સમાધાન પહેલાં અથવા તે દિવસે મૂળ દસ્તાવેજો રજૂ કરવાના રહે છે. હુકમ ૧૨ હેઠળ, પક્ષકારો દસ્તાવેજોની સ્વીકૃતિ માટે નોટિસ આપી શકે છે. હુકમ ૧૨ નિયમ ૬ હેઠળ, સ્વીકારાયેલા તથ્યોના આધાર પર ચુકાદો પણ આપી શકાય. આ બધાં તબક્કાઓ હુકમ ૧૪ હેઠળ મુદ્દા ઘડતા પહેલાંના છે.

૧૪. પરિણામે, આદેશ ૧૪ નિયમ ૨(૨) હેઠળ, અદાલત મુદ્દાઓની સુનાવણી કરતી વખતે કોઈપણ પ્રકરણમાં સ્વીકારાયેલા તથ્યો પર દૃષ્ટિ કરી શકે છે. આદેશ ૧૪ નિયમ ૪ હેઠળ, અદાલત મુદ્દાઓ ઘડતા પહેલાં સાક્ષી તથા દસ્તાવેજોની તપાસ કરી શકે છે. તેથી, રજૂ કરવામાં આવેલા દસ્તાવેજોના આધારે, ખાસ કરીને જો તેઓ સ્વીકારાયેલા દસ્તાવેજો હોય, તો

સમયમર્યાદા સંબંધિત મુદ્દાઓનો નિર્ણય કરવા અદાલતને રોકવા માટે કોઈ યોગ્ય કારણ નથી.

૧૫. સામાવાળાઓની તરફથી વધુમાં એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે કલમ ૮૨(૨)માં ઉપયોગમાં લેવાયેલું “અધિકારક્ષેત્ર” અભિવ્યક્તિને “અંતર્ગત” શબ્દથી મર્યાદિત કરવાની જરૂર નથી; એવું કરવું એટલે અધિનિયમને ફરીથી લખવા સમાન થશે અને કલમ ૮૨(૨)ને આપવાનો હોય તેવા સંદર્ભાત્મક અર્થના વિરુદ્ધ જશે. આ જોગવાઈ રજૂ કરવાનો હેતુ માત્ર અંતર્ગત અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત વાંધાઓ સુધી મર્યાદિત ન હતો, પરંતુ અધિનિયમ દ્વારા સર્જાયેલા પ્રતિબંધને આવરી લેવા માટે હતો અને કલમ ૮૦ તેનું એક દૃષ્ટાંત છે. તેથી, આદેશ ૧૪ નિયમ ૨(૨)(બી) માં ઉપયોગમાં લેવાયેલ “હાલમાં અમલમાં રહેલા કોઈપણ કાયદા હેઠળ પ્રતિબંધિત” એવી અભિવ્યક્તિ કલમ ૮૨(૨) દ્વારા આવરી લેવાય છે. આદેશ ૧૪ નિયમ ૨(૨) માં ઉપયોગમાં લેવાયેલી અભિવ્યક્તિ અંગે, અદાલત કાયદાનો મુદ્દો પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકે છે, તેવી ભાષા કલમ ૮૨(૨)માં ઉપયોગમાં લેવાઈ નથી. તેથી, આ જોગવાઈ વધુ વ્યાપક વિસ્તાર ધરાવે છે. વધુમાં એવી પણ રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે વાદની ઝડપી પૂર્ણાકૃતિ અતિમહત્વપૂર્ણ છે; જો કોઈ મામલો અધિકારક્ષેત્રના મુદ્દા પર તેમજ સમયમર્યાદાના મુદ્દા પર નક્કી થઈ શકે, તો મામલો લંબિત

રાખવાનો કોઈ તર્કસંગત આધાર રહેતો નથી. તેથી, કલમ ૯એ ઝડપભર્યા ન્યાયના સિદ્ધાંતને મજબૂત આધાર આપે છે. કલમ ૯એના પ્રવેશ માટે રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી, તેને આદેશ ૧૪ નિયમ ૨ ઉપર પ્રાધાન્યકારી અસર થશે. આ જોગવાઈને કોઈ રીતે અતર્કસંગત અથવા અયોગ્ય કહી શકાય નહીં. જે કિસ્સામાં દાવાપત્ર પરથી જ દર્શાય છે કે તે સમયમર્યાદા દ્વારા પ્રતિબંધિત છે, ત્યારે તે તથ્ય જોવી શકાય કે નહીં અને પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે શું વિચારણા માટે લઈ શકાય તે સંબંધિત અધિનિયમની જોગવાઈના સ્વરૂપ તથા તેના પાછળ રહેલી જાહેર નીતિ પર નિર્ભર રહેશે. ફોરશોર કોઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડ (ઉપરોક્ત) ના ચુકાદાએ કાયદો યોગ્ય રીતે નિર્ધારિત કર્યો છે.

બાબત: અધિકારક્ષેત્ર શબ્દનો અર્થ

૧૬. અધિકારક્ષેત્ર એ નિર્ણય કરવાની સત્તા છે અને માત્ર યોગ્ય રીતે નિર્ણય કરવાની સત્તા માત્ર નથી. અધિકારક્ષેત્ર એ સત્તાવાર રીતે કાર્ય કરવાની કાનૂની સત્તા છે. હસ્તગત વિશિષ્ટ બાબતમાં સત્તાવાર રીતે કાર્ય કરવાની તે કાનૂની સત્તા છે. તે કેસોની સંજ્ઞાન લેવા અને તેમનો નિર્ણય કરવાની સત્તા છે. તે યોગ્ય કે અયોગ્ય રીતે નિર્ણય કરવાની સત્તા છે. તે સાંભળવાની અને નિર્ધારિત કરવાની સત્તા છે. ન્યાયિક કાર્યવાહીનું એ જ આધારસ્તંભ છે. કરાયેલા નિર્ણયની યોગ્યતા પર તેનો આધાર રહેતો નથી. અધિકારક્ષેત્ર

એ ન્યાયનિર્ણયલાયક વિવાદનો નિર્ણય કરવાની સત્તા છે અને તેમાં કાયદાના પ્રશ્નો તેમજ ગુણદોષના આધારે તથ્યોના પ્રશ્નોનો પણ સમાવેશ થાય છે. અધિકારક્ષેત્રનો અર્થ સાંભળવાનો અને નિર્ધારિત કરવાનો અધિકાર એવો થાય છે. નિર્ણય યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, તેના પર તેનો આધાર નથી. અધિકારક્ષેત્રનો અર્થ એવો થાય છે કે દાવો સ્વીકારવાની, તેના ગુણદોષ પર વિચાર કરવાની અને બંધનકારક નિર્ણય આપવાની સત્તા; અને “ગુણદોષ” નો અર્થ એવા વિવિધ તત્વો થાય છે, જે માંગવામાં આવેલા ઉપશમ મેળવવા માટે વાદીના અધિકારમાં પ્રવેશે છે અથવા તેને મર્યાદિત કરે છે. જો કાયદો ચુકાદો અથવા ડિક્રી આપવા માટે સત્તા પ્રદાન કરે, તો અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર હોય છે. અદાલતને વિષયવસ્તુ ઉપર નિયંત્રણ હોવું આવશ્યક છે, જે તે કાયદાની વર્ગીકરણાત્મક સમયમર્યાદાઓની અંદર આવે છે, જેના અધિન અદાલત સ્થાપિત કરવામાં આવી છે અને કાર્ય કરે છે.

૧૭. અધિકારક્ષેત્ર શબ્દ લેટિન શબ્દો “જ્યુરિસ” અને “ડિકો” માંથી ઉત્પન્ન થયો છે, જેનો અર્થ “હું કાયદા દ્વારા બોલું છું” એવો થાય છે, અને તેનો સંબંધ પક્ષકારોના પરસ્પર અધિકારો સાથે નહીં પરંતુ અદાલતની સત્તા સાથે છે. અધિકારક્ષેત્રનો સંબંધ તે કેસોના વર્ગ સાથે છે, જેમાં કોઈ નિશ્ચિત કેસ આવે છે. અધિકારક્ષેત્ર તે સત્તા છે જેના આધારે ન્યાયિક અધિકારી

કેસોની સંજ્ઞાન લે છે અને તેનો નિર્ણય કરે છે. તે માત્ર એટલું પૂર્વધારિત કરે છે કે કાયદા હેઠળ, જેના આધારે અદાલતની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, તે કાયદાની વર્ગીકરણ સમયમર્યાદામાં આવતાં વિષય-વસ્તુ પર નિયંત્રણ ધરાવતી વિધિવત રચાયેલ અદાલત અસ્તિત્વમાં હોય. તેને વિવાદી પક્ષકારો પર નિયંત્રણ હોવું જોઈએ, પક્ષકારોના પ્રદેશ પર નિયંત્રણ હોવું જોઈએ, અને તેનો સંબંધ દાવાની રકમ તેમજ કેસોના વર્ગની પ્રકૃતિ સાથે પણ હોઈ શકે. અધિકારક્ષેત્રને સામાન્ય રીતે નિર્ણય કરવાની સત્તા, ચુકાદો આપવાની સત્તા, તથ્યોની તપાસ કરવાની સત્તા, કાયદો લાગુ કરવાની સત્તા અને ચુકાદો ઉચ્ચારવાની સત્તા તરીકે સમજવામાં આવે છે. જ્યારે કાર્ય કરવાની સામાન્ય સત્તાનો અભાવ હોય, ત્યારે અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર હોતું નથી. જ્યારે અદાલતને તથ્યોની તપાસ કરવાની, કાયદો લાગુ કરવાની, બાધ્યકારક ચુકાદો આપવાની અને તેનો અમલ કરાવવાની સત્તા હોય, ત્યારે અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર હોય છે. અધિકારક્ષેત્રની અંદર આપેલો ચુકાદો રદબાતલતાના આધારે પરોક્ષ આક્ષેપથી અપ્રભાવિત રહેવો જોઈએ. તેનો સંબંધ ટ્રિબ્યુનલ અથવા અદાલતને સાંભળવા અને નિર્ધારિત કરવા માટે પ્રદાન થયેલી બંધારણીય અને કાયદેસરની સત્તા સાથે છે. તેનો અર્થ મૂળભૂત રીતે વાદ સ્વીકારવાની, સાંભળવાની અને તેનો નિર્ધારણ કરવાની સત્તા અથવા ક્ષમતા એવો થાય છે.

૧૮. સુનાવણી હાથ ધરવાની હુકમત ગુણદોષ, હુકમતના ઉપયોગમાં થયેલી ભૂલ અથવા હુકમતની સમયમર્યાદાનો અતિક્રમણથી ભિન્ન છે.

૧૯. દીવાની કાર્યરિતી સંહિતાની કલમ ૯ અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત છે અને પ્રતિબંધિત ન હોય ત્યાં સુધી અદાલતોને તમામ દીવાની દાવાઓનો વિચાર કરવાનો અધિકાર આપે છે. કલમ ૯ નીચે મુજબ ઉદ્ઘટ કરવામાં આવે છે:

“૯. નિષેધિત ન હોય ત્યાં સુધી તમામ દીવાની દાવાઓનો વિચાર કરવા અદાલતો સક્ષમ છે.

અદાલતોને (અહીં સમાવાયેલ જોગવાઈઓના આધીન રહીને) દીવાની સ્વભાવના તમામ દાવાઓની સુનાવણી કરવાની હુકમત રહેશે, સિવાય તેવા દાવાઓના કે જેઓની તેમની સત્તાગ્રહણતા સ્પષ્ટ રીતે અથવા અનુમાનિત રીતે પ્રતિબંધિત કરવામાં આવી હોય. સ્પષ્ટીકરણ ૧ .- એવી દાવો કાર્યવાહી, જેમાં સંપત્તિ પરનો અધિકાર અથવા કોઈ પદ પરનો અધિકાર વિવાદાસ્પદ હોય, તે દીવાની સ્વરૂપની દાવો કાર્યવાહી ગણાય છે, તે હકીકત હોવા છતાં કે એવો અધિકાર સંપૂર્ણપણે ધાર્મિક વિધિઓ અથવા ધાર્મિક સમારોહો સંબંધિત પ્રશ્નોના નિર્ણય પર નિર્ભર હોઈ શકે છે.

સ્પષ્ટીકરણ ૨. આ કલમના હેતુઓ માટે, સ્પષ્ટીકરણ ૧ માં ઉલ્લેખિત પદને કોઈ ફી સંલગ્ન છે કે નથી અથવા આવું પદ કોઈ નિશ્ચિત સ્થળ સાથે સંલગ્ન છે કે નથી, તે અમહત્વનું છે.”

૨૦. દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૮૮૨ ની કલમ ૯ માં વપરાયેલ “તે સમયે અમલમાં રહેલી કોઈ અધિનિયમ દ્વારા પ્રતિબંધિત” શબ્દસમૂહને દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૯૦૮ માં “સ્પષ્ટ રીતે અથવા અનુમાનિત રીતે પ્રતિબંધિત” દ્વારા બદલવામાં આવ્યો છે. તેથી, કલમ ૯ હેઠળનો “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દનો સંબંધ વિવાદની નોંધ લેવાની સત્તા સાથે છે, અર્થાત્ તે સ્પષ્ટ રીતે કે અનુમાનિત રીતે પ્રતિબંધિત નથી.

૨૧. રાજા સોપ ફેક્ટરી વિ. એસ.પી. શાંતારાજ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૪૪૯ ખાતે ૧૪૫૦ માં, એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે અદાલતનું અધિકારક્ષેત્ર એટલે વિષયવસ્તુ, દાવાની આર્થિક કિંમત અને સ્થાનિક હદોને સંબંધિત રીતે નિર્ધારિત થયેલ ન્યાયના વહીવટ માટેની અદાલતની સત્તાની વ્યાપ્તિ.

૨૨. એ.આર. અંતુલાય વિ. આર.એસ. નાયક અને અન્ય, (૧૯૮૮) ૨ એસ.સી.સી. ૬૦૨ માં, એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે અધિકારક્ષેત્ર

અથવા નિર્ણય કરવાની મનાઈ દર્શાવતો પ્રયોગ અનેક રંગો ધરાવતો શબ્દપ્રયોગ છે. અધિકારક્ષેત્ર એ કાનૂની આશ્રય છે — નિર્ણયમાં સંભવિત ભૂલ હોવા છતાં બંધનકારક બનવાની સત્તા. અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું:

“૧૪૨. ‘અધિકારક્ષેત્ર’ અથવા નિર્ણય કરવાની સત્તા એવો પ્રયોગ છે, એવું કહેવામાં આવે છે, કે જે અનેક રંગો ધરાવતો શબ્દપ્રયોગ છે. ટ્રિબ્યુનલના મામલામાં, કાયદાની ભૂલ માત્ર અધિકારક્ષેત્રની અંદરની ભૂલ જ ન રહે, પરંતુ તે અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત ભૂલનું સ્વરૂપ પણ ધારણ કરી શકે. જોકે, અન્યથા અધિકારક્ષેત્ર એ ‘કાનૂની આશ્રય’ છે — નિર્ણયમાં સંભવિત ભૂલ હોવા છતાં બંધનકારક બનવાની સત્તા. અધિકારક્ષેત્રનું અસ્તિત્વ તેની કસરતની યોગ્યતા પર નિર્ભર નથી. નિર્ણય કરવાની સત્તામાં ભૂલ હોવા છતાં બંધનકારક બનવાનો વિશેષાધિકાર સમાયેલો છે, અને એવો વિશેષાધિકાર દરેક ન્યાયિક કાર્યમાં સ્વભાવતઃ રહેલો તથા અનિવાર્ય છે. ન્યાયિક કૃત્યનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે તે સાચું હોય કે ખોટું, તે બંધનકારક રહે છે. મલ્કારજુન બિન શિદરામપ્પા વિ. નરહરી બિન શિવાપ્પા, (૧૯૦૦) ૨૭ આઈ.એ. ૨૧૬ માં, અમલવારી અદાલતે, સંપૂર્ણપણે ખોટી રીતે, એક નિશ્ચિત વ્યક્તિ મૃત ચુકાદા-દેણદારની મિલ્કતનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે એવું ઠરાવ્યું

હતું અને અમલવારીમાં મિલ્કત વેચાણ માટે મૂકી હતી. જ્યુડિશિયલ કમિટીએ કહ્યું હતું:

આમ કરતાં અદાલત પોતાનું અધિકારક્ષેત્ર વાપરી રહી હતી. તેમાં તેણે ગંભીર ભૂલ કરી હતી, એ સાચું છે, પરંતુ અદાલતને ખોટું તેમજ સાચું — બન્ને રીતે નિર્ણય કરવાની હુકુમત છે. જો તે ખોટો નિર્ણય કરે, તો જેના સાથે અન્યાય થયો હોય તે પક્ષ માત્ર કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત માર્ગ અપનાવીને બાબતોને યોગ્ય સ્થિતિમાં લાવી શકે; અને જો એવો માર્ગ અપનાવવામાં ન આવે, તો એવો નિર્ણય, ભલે કેટલો પણ ખોટો હોય, ખલેલ પાડી શકાય નહીં.”

૨૩. દિલ્લી સ્પેશિયલ પોલીસ એસ્ટેબ્લિશમેન્ટ, નવી દિલ્લી વિ. લેફ્ટનન્ટ કર્નલ એસ.કે. લોરૈયા, (૧૯૭૨) ૨ એસ.સી.સી. ૬૯૨ માં, આર્મી અધિનિયમની કલમ ૧૨૫ ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દનો અર્થ કોઈકેસનો સંજ્ઞાન લેવા માટેનું મૂળ અધિકારક્ષેત્ર એવો કરવામાં આવ્યો છે. નીચે મુજબનું અવલોકન છે:

૧૧. આર્મી અધિનિયમની કલમ ૧૨૫માં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે જ્યારે કોઈ ગુનાના સંબંધમાં ફોજદારી અદાલત અને કોર્ટ-માર્શલ બંનેને અધિકારક્ષેત્ર હોય, ત્યારે આરોપી વ્યક્તિ જે સેનામાં, કોઈ કોર્પ્સમાં, ડિવિઝનમાં અથવા સ્વતંત્ર બ્રિગેડમાં સેવા બજાવી રહી

હોય તે સેનાનું કમાન સંભાળતા અધિકારીના વિવેકાધિકારે એ નક્કી કરવાનું રહેશે કે કાર્યવાહી કઈ અદાલત સમક્ષ પ્રારંભ કરવી, અને જો તે અધિકારી નક્કી કરે કે તે કોર્ટ-માર્શલ સમક્ષ પ્રારંભ થવી જોઈએ, તો તે એવો નિર્દેશ આપશે કે આરોપી વ્યક્તિને સૈન્ય કસ્ટડીમાં અટકાયત હેઠળ રાખવામાં આવે. આર્મી અધિનિયમના અધ્યાય ૧૦માં કલમ ૧૨૨(૧) અને ૧૨૫ બંનેનો સમાવેશ થાય છે. કલમ ૧૨૫ અમારા આ મતને સમર્થન આપે છે કે કલમ ૧૨૨(૧) હેઠળ સમયમર્યાદાના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર માત્ર કોર્ટ-માર્શલને જ છે. કલમ ૧૨૫માં આવેલ “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ કેસનો સંજ્ઞાન લેવા માટેનું પ્રારંભિક અધિકારક્ષેત્ર એવો થાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, તે તે તબક્કાને સૂચવે છે જેમાં કોઈ અદાલતમાં કાર્યવાહી પ્રારંભ થાય છે, અને સામાન્ય ફોજદારી અદાલત તથા કોર્ટ-માર્શલને કેસનો ગુણદોષના આધાર પર નિર્ણય કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર એવો તેનો અર્થ નથી. અમને એવું જણાય છે કે કલમ ૫૪૯(૧)નું અર્થઘટન આર્મી અધિનિયમની કલમ ૧૨૫ના પ્રકાશમાં કરવું જોઈએ. આ બંને જોગવાઈઓના ધ્યાનમાં સામાન્ય ફોજદારી અદાલત અને કોર્ટ-માર્શલ વચ્ચે અથડામણ ટાળવાનો હેતુ રહેલો છે. તેથી બંનેને સમાન અર્થઘટન આપવામાં આવવું જોઈએ.

૨૪. સુશ્રી ઉજ્જમ બાઈ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી.

૧૬૨૧ માં, સી.પી.સી.ની કલમ ૮ માં વપરાયેલ ‘અધિકારક્ષેત્ર’ શબ્દ વિચારણા માટે આવ્યો હતો. અદાલતે ઠરાવ્યું કે અધિકારક્ષેત્રનો અર્થ નિર્ણય કરવાની સત્તા થાય છે અને આ પ્રમાણે અવલોકન કર્યું:

“(૧૫) હવે, હું એક વિવાદાસ્પદ ક્ષેત્ર તરફ આવું છું. કાયદાની એવી જોગવાઈના અનુસરણમાં, જે સ્વીકાર્ય રીતે અધિકારક્ષેત્રની અંદર છે, અને તેના અધિકારક્ષેત્રના નિર્વિવાદ ઉપયોગમાં અર્ધ-ન્યાયિક સત્તાધિકારીએ કરેલા આદેશ બાબતે સ્થિતિ શું છે? પ્રથમ, અધિકારક્ષેત્રની સંકલ્પનાને સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક છે. અધિકારક્ષેત્રનો અર્થ નિર્ણય કરવાની સત્તા થાય છે. જ્યારે પણ કોઈ ન્યાયિક અથવા અર્ધ-ન્યાયિક ન્યાયાધિકરણને કોઈ કાનૂની અથવા હકીકતનો પ્રશ્ન તેની ઉપર નિર્ણય આપવા હેતુસર તપાસવાનો અધિકાર આપવામાં આવે છે અથવા તે માટે બાધ્ય બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે તે અંગેના તેના નિષ્કર્ષોને પરોક્ષ રીતે અથવા પ્રમાણપત્ર રિટ માટેની અરજીએ પડકારી શકાતા નથી, પરંતુ અપીલમાં પલટો ન થાય ત્યાં સુધી તે બંધનકારક રહે છે. જ્યાં કોઈ અર્ધ-ન્યાયિક સત્તાધિકારીને કોઈ બાબતનો નિર્ણય કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોય છે, ત્યાં તે કાયદામાં ખોટો હોય કે હકીકતમાં ખોટો હોય, ખોટા નિષ્કર્ષે પહોંચવાથી તેનું અધિકારક્ષેત્ર નષ્ટ થતું નથી.

કોઈ ન્યાયાધિકરણને અધિકારક્ષેત્ર છે કે નહીં તે પ્રશ્ન તેના દ્વારા તપાસવાની હકીકતો સાચી છે કે ખોટી છે તેના પર, અથવા તે હકીકતો અંગેના તેના નિષ્કર્ષોની યોગ્યતા પર નિર્ભર કરતો નથી, પરંતુ તેમની સ્વરૂપ પર નિર્ભર કરે છે, અને તે “તપાસના અંતે નહીં, પરંતુ શરૂઆતમાં” નક્કી કરવાનું હોય છે. (રેક્સ વિ. બોલ્ટન [૧૮૪૧] ૧ ક્યૂ.બી. ૬૬). આ રીતે, હોદ્દો ગુમાવવાને કારણે વળતર માટેના દાવાઓનો નિર્ણય કરવાની સત્તા ધરાવતા ન્યાયાધિકરણને વળતરની માત્રા અને હોદ્દાની અવધિ સંબંધિત કાયદા તથા હકીકતના બધા પ્રશ્નો નક્કી કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોય છે, અને તે પ્રશ્નોમાંથી કોઈ પ્રશ્નનો ખોટો નિર્ણય કરીને તે પોતાના અધિકારક્ષેત્રનો અતિક્રમ કરતું નથી; પરંતુ પુનઃસ્થાપના અથવા ગેરકાયદેસર બરતરફી બદલ હાનિપૂર્તિના દાવા પર વિચારવાનો તેને કોઈ અધિકારક્ષેત્ર નથી, અને જો તે આવા શબ્દોમાં આદેશ કરે તો તે પોતાના અધિકારક્ષેત્રનો અતિક્રમ કરશે, કારણ કે તે બાબતો અંગે કોઈપણ પ્રકારનો નિર્ણય આપવાની તેને કાનૂની સત્તા જ નથી..... (હોલ્સબરીઝ લોઝ ઓફ ઇંગ્લેન્ડ, ૩જી આવૃત્તિ, ખંડ ૧૧, પાનું ૫૯). ન્યાયિક કૃત્ય અથવા નિર્ણયનું લાક્ષણિક ગુણ એ છે કે તે બાંધકામરૂપ હોય છે, ભલે તે યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય. ન્યાયિક અથવા અર્ધ-ન્યાયિક સત્તાધિકારીએ કાયદા અથવા તથ્ય અંગે

કરેલી ભૂલને, સામાન્ય રીતે, અપીલ સિવાય અન્યથા પડકારવામાં આવી શકતી નથી, સિવાય કે તે ત્રુટિપૂર્ણ નિર્ધારણ એવા વિષય સાથે સંબંધિત હોય જેના પર તે સત્તાધિકારીની હુકુમત નિર્ભર હોય. આ સિદ્ધાંતો માત્ર નીચલી અદાલતોના, કડક અર્થમાં કહીએ તો, નિષ્કર્ષોને જ નહીં પરંતુ તેવા વહીવટી સત્તાધિકારીઓના નિષ્કર્ષોને પણ નિયંત્રિત કરે છે જેમને ન્યાયિક ક્ષમતામાં કાર્યરત માનવામાં આવ્યા હોય. આવા સત્તાધિકારીઓને તેમની હુકુમતની સમયમર્યાદાઓની અંદર ભૂલ કરવાની સત્તા પ્રદાન કરવામાં આવી હોવાનું માનવામાં આવે છે; અને શરતે કે તેઓ આ સમયમર્યાદાઓની અંદર રહે, તેમના નિર્ણયો અપીલમાં રદ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી માન્ય તરીકે સ્વીકારવા જ પડશે. રેસ જુડિકાટાનો સિદ્ધાંત પણ આવા નિર્ણયો પર લાગુ કરવામાં આવ્યો છે. (જુઓ લિવિંગસ્ટોન વિ. વેસ્ટમિન્સ્ટર કોર્પોરેશન [૧૯૦૪] ૨ કે.બી. ૧૦૯; રી બિરકનહેડ કોર્પોરેશન (૧૯૫૨) ચે. ૩૫૯; રી પફ ડેન્ટન રોડ ટ્રિક્લિનહામ [૧૯૫૩] ચે. ૫૧; સોસાયટી ઓફ મેડિકલ ઓફિસર્સ ઓફ હેલ્થ વિ. હોપ [૧૯૫૯] ૨ ડબ્લ્યુ.એલ.આર. ૩૭૭.”

(ભાર મૂકવામાં આવેલ છે)

૨૫. અનોવાર હુસેન વિ. અજય કુમાર મુખર્જી, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૬૫૧ માં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે "અધિકારક્ષેત્ર" શબ્દપ્રયોગનો અર્થ પડકારાયેલ કાર્ય કરવા અથવા તેનો આદેશ આપવાની સત્તા એવો નથી, પરંતુ સામાન્ય રીતે તે ન્યાયિક અધિકારીને તે વિષયમાં કાર્ય કરવાની સત્તા દર્શાવે છે.

૨૬. એમ.એલ. સેઠી વિ. આર.પી. કપૂર, (૧૯૭૨) ૨ એસસીસી ૪૨૭ માં, અદાલતે માન્ય કર્યું હતું કે 'અધિકારક્ષેત્ર' શબ્દ અનેક રંગો ધરાવતું એક વાચિક આવરણ છે. હરી પ્રસાદ મૂળશંકર ત્રિવેદી વિ. વી.બી. રાજુ અને અન્ય, (૧૯૭૪) ૩ એસીસી ૪૧૫ માં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે અધિકારક્ષેત્રની વ્યાપ્તિ તેના સંદર્ભ પરથી પોતાનો રંગ ગ્રહણ કરશે.

૨૭. કલમ ૮એ હેઠળનો અધિકારક્ષેત્ર જે સંદર્ભમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે સંદર્ભમાં જ વિચારવામાં આવવો જોઈએ. "અધિકારક્ષેત્ર" શબ્દનું અર્થઘટન વિવિધ જોગવાઈઓમાં જે સંદર્ભમાં તેનો ઉપયોગ થયો છે તે સંદર્ભમાં કરવાનું રહે છે. "અધિકારક્ષેત્ર" શબ્દનો ઉપયોગ સી.પી.સી.ની અનેક જોગવાઈઓમાં કરવામાં આવ્યો છે. કલમ ૮, જે દાવાઓ પ્રતિબંધિત નથી તેવા તમામ દાવાઓનું દીવાની અદાલત દ્વારા વિચારણા કરવાની અધિકારક્ષેત્ર બાબત વ્યવસ્થા કરે છે. કલમ ૧૦

અદાલતને વિચારણા આગળ વધારવાથી પ્રતિબંધિત કરે છે. કલમ ૧૧ અને સ્પષ્ટીકરણ ૮, પૂર્વનિર્ણિત બાબતના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. કલમ ૨૧, જેમ કે દાવો કયા સ્થળે કરવો અને અદાલતના અધિકારક્ષેત્રની નાણાકીય સમયમર્યાદા અંગે અદાલતની સક્ષમતા જેવી અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત આપત્તિઓ નિર્ધારિત કરે છે. કલમ ૮૬, દાવાની વિચારણા કરવા માટે અન્યથા સક્ષમ કોઈપણ અદાલતમાં, કેન્દ્રીય સરકારની સંમતિ વિના, વિદેશી રાજ્ય વિરુદ્ધ દાવો કરવાની મનાઈ કરે છે. કલમ ૧૩૫, નિર્ણય માટે બાકી રહેલી બાબત, જેમાં તેનો અધિકારક્ષેત્ર હોય, તેનું ઉલ્લેખ કરે છે. ઓર્ડર ૨ નિયમ ૩(૨)માં દાવા સંબંધે અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર અંગેની જોગવાઈ છે. આદેશ-૭ નિયમ ૧૧(ડી) કાયદા દ્વારા પ્રતિબંધિત હોવાના આધાર પર દાવાપત્ર નામંજૂર કરવાની બાબત સાથે સંબંધિત છે. ઓર્ડર ૮ નિયમ ૩-એ(૪) સામાવાળાને અધિકારક્ષેત્ર અંગેની આપત્તિ રજૂ કરવાની જોગવાઈ કરે છે. આદેશ-૧૪ નિયમ ૨, અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત પ્રારંભિક મુદ્દાઓ અને તે સમય માટે અમલમાં રહેલા કોઈ કાયદાથી દાવા પર ઊભો કરવામાં આવેલ પ્રતિબંધ સંબંધિત પ્રારંભિક મુદ્દાઓ વચ્ચે ભેદ કરે છે. ઓર્ડર ૨૩ નિયમ ૩-એ જોગવાઈ કરે છે કે સમાધાન હુકમનામું રદ કરાવવા માટે કોઈ દાવો ચાલશે નહીં. આવી બીજી પણ વિવિધ જોગવાઈઓ છે જેમાં આ અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

બાબત: “દાવો ચલાવવો”

૨૮. જ્યારે અમે કલમ ૮૨માં આવેલી જોગવાઈઓનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે ક્ષેત્રાધિકાર શબ્દને “દાવો સ્વીકારવા માટે” એવા શબ્દો દ્વારા વિશિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે, અને ઉપયોગમાં લેવાયેલ અભિવ્યક્તિ ‘દાવો સ્વીકારવાનો ક્ષેત્રાધિકાર’ છે. કોઈ અદાલતને દાવો સ્વીકારવાનો ક્ષેત્રાધિકાર ત્યારે હોય છે જ્યારે તેને તે દાવો વિચારણા માટે સ્વીકારવાનો ક્ષેત્રાધિકાર હોય. જો પ્રારંભિક તબક્કે અદાલત તેનો વિચાર જ કરી શકતી ન હોય, તો એવું કહી શકાય કે અદાલતને તે મામલો સ્વીકારવાનો ક્ષેત્રાધિકાર નથી. જેમ કે કોઈ દાવો આવક અદાલત દ્વારા વિચારણીય હોય, પરંતુ તે દીવાની અદાલતમાં દાખલ કરવામાં આવે, તો અદાલત તેનો વિચાર કરી શકતી નથી અને ન તો તેને ટ્રાયલ માટે સ્વીકારી શકે. તેવી જ રીતે, જ્યારે અદાલત પાસે કેસનો વિચાર કરવાનો મૂળભૂત ક્ષેત્રાધિકાર જ ન હોય ત્યારે ફોજદારી અપીલ સ્વીકારવાના ક્ષેત્રાધિકારનો પ્રશ્ન આવે, ત્યારે એવું કહી શકાય કે અદાલતને તે સ્વીકારવાનો ક્ષેત્રાધિકાર નથી. જ્યારે કોઈ વિશિષ્ટ વિવાદના નિરાકરણ માટે અલગ કાયદેસર વ્યવસ્થા ઉપલબ્ધ કરવામાં આવી હોય અને દીવાની અદાલતનો ક્ષેત્રાધિકાર પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યો હોય, અને તેમ છતાં એવો વિવાદ એવી દીવાની અદાલત સમક્ષ લાવવામાં આવે કે જેના ક્ષેત્રાધિકાર પર પ્રતિબંધ છે, ત્યારે તે આવી દાવાને સ્વીકારી શકતી નથી અને વિચારણા માટે લઈ શકતી નથી. એવું

કહી શકાય કે અદાલતને આવી દાવાને સ્વીકારવાનો ક્ષેત્રાધિકાર નથી. જ્યારે અદાલત પોતાને એવો વિચાર કરવાની મંજૂરી આપી શકતી જ ન હોય કે તે મામલાનો વિચાર કરે, ત્યારે એવું કહી શકાય કે તેને સ્વીકારવાનો ક્ષેત્રાધિકાર નથી. જેમ કે કોઈ મામલો ગ્રાહક મંચમાં વિચારણીય હોય; દીવાની અદાલત તેને સ્વીકારી શકતી નથી.

૨૯. “વિચારણા સ્વીકારવાની હુકુમત” એવો શબ્દપ્રયોગ સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૧૪ માં પણ ઉપયોગમાં લેવાયો છે. કલમ ૧૪ ની જોગવાઈઓ એ ઉપબંધ કરે છે કે, જો કોઈ દાવો ખોટી અદાલતમાં દાખલ કરવામાં આવે અને હુકુમતની ખામીના કારણે અદાલત તેની વિચારણા સ્વીકારી શકતી ન હોય, તો દાવો સ્થાપિત કરવા માટેનો સમયગાળો વિસ્તારી શકાય છે.

૩૦. ‘એન્ટરટેઈન’ શબ્દના અર્થ અંગે કાશીરામ વિ. સંતોખબાઈ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૮ એમ.પી. ૯૧ માં વિચારણા થઈ હતી. ‘એન્ટરટેઈન’ શબ્દનો અર્થ વિચારણા માટે સ્વીકારવો એવો થાય છે. તેનો અર્થ દાદ આપવો એવો થતો નથી. જ્યારે અદાલત કોઈ દાવો અથવા કાર્યવાહી કાયદા મુજબ વિચારણા અને નિકાલ માટે સ્વીકારે છે, ત્યારે તે

દાવો અથવા કાર્યવાહીનું એન્ટરટેઇન કરવું ગણવું જોઈએ. મધ્ય પ્રદેશ વડી અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું છે:

“પ. અમારી દૃષ્ટિએ, અપીલકર્તા તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલ તર્કને અમલમાં મૂકવો જ જોઈએ. અમને કોઈ શંકા નથી કે સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૧૪નો આ કેસના તથ્યો પર કોઈ લાગુ પડતો નથી, અને વાદી તે કલમનો લાભ મેળવવા હકદાર નથી. તે કલમ લાગુ પડે તે પહેલાં, અગાઉની કાર્યવાહી એ જ કારણ-એ-દાવા પર આધારિત હોવી જોઈએ જેના પર અનુવર્તી દાવો આધારિત છે અને જે અદાલતમાં અગાઉની કાર્યવાહી ચલાવવામાં આવી હતી તે અદાલત નિર્દિષ્ટ કારણોસર, એટલે કે અધિકારક્ષેત્રની ખામી અથવા તે જેવી જ પ્રકૃતિના અન્ય કારણસર, તેને હાથ ધરવામાં અસમર્થ હોવી જોઈએ. હવે, સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૧૪(૧)માં આવેલ ‘જે, અધિકારક્ષેત્રની ખામી અથવા તે જેવી જ પ્રકૃતિના અન્ય કારણસર, તેને હાથ ધરવામાં અસમર્થ છે’ એવા શબ્દો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

જેમ મુકર્જ, ન્યાયાધીશે (તે સમયે જેમ હતા તેમ), એ.આઈ.આર. ૧૯૪૫ કલકત્તા ૩૮૧ (બી) માં સૂચવ્યું હતું, ‘એન્ટરટેઇન’ શબ્દનો અર્થ વિચારણા માટે સ્વીકારવો એવો થાય છે. તેનો અર્થ દાદ આપવો એવો થતો નથી, અને જ્યારે કોઈ દાવો અથવા કાર્યવાહી પ્રારંભિક તબક્કે જ નામંજૂર

કરવામાં આવતી નથી પરંતુ અદાલત તેને વિચારણા અને કાયદા અનુસાર નિકાલ માટે સ્વીકારે છે, ત્યારે અંતિમ નિર્ણય જેવો પણ હોય તે છતાં તેને દાવો અથવા કાર્યવાહી એ રીતે અદાલતે સ્વીકારી છે એમ માનવું જોઈએ; અને દાવાને અદાલતે સ્વીકાર્યો નથી એમ ત્યારે જ માનવું, જ્યારે તે શરૂઆતમાં જ નામંજૂર કરવામાં આવે અને અદાલત તેની ગુણદોષના આધારે નિર્ણય ન કરે.”

વિદ્વાન ન્યાયાધીશે વધુમાં અવલોકન કર્યું કે સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૧૪ એવી કેટલીક નિશ્ચિત કારણોસર, જે ઔપચારિક સ્વરૂપની હોય છે, અદાલતની દાવો અથવા કાર્યવાહી સ્વીકારવામાં અસમર્થતા વિશે કહે છે, અને દાવો સ્વીકારવામાં અસમર્થતા તેનો અર્થ વાદીને દાદ આપવામાં અસમર્થતા નહીં, પરંતુ તેને કોઈપણ રીતે સુનાવણી જ આપી ન શકાય તેવી અસમર્થતા એવો થાય છે. અમારા મત મુજબ, જ્યારે કોઈ દાવો એ કારણસર ફગાવી દેવામાં આવે છે કે અદાલતને તે સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર જ ન હતો, અથવા સમાન સ્વરૂપના અન્ય કોઈ કારણસર નહીં, પરંતુ એ કારણસર કે તે ભ્રમપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, અથવા તે કાર્યવાહી અથવા દાવો કાયદા દ્વારા તેની શરૂઆતથી જ કાયદેસર તરીકે માન્ય માનવામાં આવેલો ન હતો, ત્યારે સ્પષ્ટ છે કે અધિનિયમની કલમ ૧૪ એવો દાવો પર લાગુ પડતી નથી.

આ દષ્ટિકોણને અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલે ઉલ્લેખેલા નિર્ણયો તથા અન્ય અસંખ્ય નિર્ણયો દ્વારા પૂરતું સમર્થન મળે છે. હવે, અહીં, વાદીનો અગાઉનો દાવો અધિકારક્ષેત્રની કોઈ ખામી કે તે જેવી કોઈ અન્ય સમાન કારણસર ફગાવાયો નહોતો, પરંતુ તે સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો અને ફગાવાયો હતો, કારણ કે તે સંપૂર્ણપણે ભ્રાંતિપૂર્ણ હતો અને હિસાબ રજૂ કરાવવાની દાદ મૃત્યુ પામેલા પ્રતિનિધિના પુત્ર સામે આપવામાં આવી શકતી નહોતી. દાવો એ કારણે ફગાવાયો હતો કે નીચલી અદાલતના મત મુજબ તે કાર્યવાહીનો પ્રારંભ કાયદા દ્વારા કાનૂની માન્ય તરીકે સ્વીકારાયેલો નહોતો. જો એમ હોય, તો સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૧૪ આ કેસમાં લાગુ પડતી નથી, અને વાદીનો દાવો અનુચ્છેદ ૮૯ દ્વારા શાસિત થાય છે, તો તે સ્પષ્ટ રીતે સમયમર્યાદાથી અવરોધિત છે અને તેને ફગાવી દેવું જ જોઈએ.”

એમ.પી.ની વડી અદાલતે નકુલ ચંદ્ર ઘોષ વિ. શ્યામપદ ઘોષ, એ.આઈ.આર. ૧૯૪૫ કેસ ૩૮૧ માં આપેલા નિર્ણય પર આધાર રાખ્યો છે.

૩૧. ‘એન્ટરટેઈન’ શબ્દનો અર્થ વિચારણા માટે કોઈ બાબતને સ્વીકારવાનો થાય છે. જ્યારે કોઈ દાવો અથવા કાર્યવાહી પ્રાથમિક તબક્કામાં જ ફગાવી દેવામાં આવતી નથી, પરંતુ અદાલત કાયદા મુજબ તેના નિકાલ માટે તેને વિચારણા માટે સ્વીકારે છે, ત્યારે તે દાવો અથવા કાર્યવાહીનું સ્વીકારણ

થયું હોવાનું માનવું પડે. અંતિમ નિર્ણય શું આવે છે તે અગત્યનું નથી. ‘એન્ટરટેઇન’ શબ્દનો અર્થ વિચારણા માટે સ્વીકારવો એવો થાય છે, એમ આ અદાલતે લક્ષ્મીરતન એન્જિનિયરિંગ વર્ક્સ લિમિટેડ વિ. આસિસ્ટન્ટ કમિશનર, સેલ્સ ટેક્સ, કાનપુર, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૮ એસ.સી. ૪૮૮ માં નોંધ્યું છે. ‘એન્ટરટેઇન’ શબ્દનો અર્થ વિવાદનું નિરાકરણ કરવું અથવા ગુણદોષના આધારે વિચારણા આગળ ધપાવવી એવો થાય છે, એમ હિંદુસ્થાન કોમર્શિયલ બેંક લિમિટેડ વિ. પુન્નુ સાહુ (મૃત) તેમના કાનૂની પ્રતિનિધિઓ મારફતે, ૧૯૭૧ (૩) એસ.સી.સી. ૧૨૪ માં નોંધાયું છે.

૩૨. ‘એન્ટરટેઇન’ શબ્દનો અર્થ ‘નિર્ણય માટે હાથ ધરવો’ અથવા ‘ગુણદોષના આધારે વિચારણા આગળ ધપાવવી’ એવો માનવામાં આવ્યો છે. હિંદુસ્થાન કોમર્શિયલ બેંક લિ. વિ. પુન્નુ સાહુ (મૃત) તેમના કાનૂની પ્રતિનિધિઓ મારફતે, ૧૯૭૧ (૩) એસ.સી.સી. ૧૨૪ માં નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે:

૪. વડી અદાલત સમક્ષ અપીલકર્તા તરફથી એવો વાદ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તે જ વાદ આ અદાલતમાં ફરી પુનરાવર્તિત કરવામાં આવ્યો હતો, કે ઉપબંધની જોગવાઈની ખંડ (બી) વર્તમાન કાર્યવાહીનું નિયમન કરતી નથી, કારણ કે સંબંધિત અરજી તે ખંડ ઉપબંધમાં ઉમેરવામાં આવ્યો તે પહેલાંના અનેક

મહિનાઓ પહેલાં દાખલ કરવામાં આવી હતી. અપીલકર્તાનો વાદ એવો છે કે ઉપબંધમાં આવેલો “એન્ટરટેઇન” શબ્દપ્રયોગ કાર્યવાહીનો પ્રારંભ દર્શાવે છે અને અદાલત અરજીને વિચારણા માટે હાથ ધરે તે તબક્કાને નહીં. આ વાદ વડી અદાલતે કુંદન લાલ વિ. જગન નાથ શર્મા, એ.આઈ.આર. ૧૯૮૨ ઓલ ૫૪૭ માં તે અદાલતના નિર્ણય પર આધાર રાખી નકારી કાઢ્યો હતો. આ જ દૃષ્ટિકોણ દર્શાવેલ વડી અદાલતે ધૂમ ચંદ જૈન વિ. ચમનલાલ ગુપ્તા, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ ઓલ ૫૪૩ અને હાજી રહીમ બક્સ એન્ડ સન્સ વિ. ફર્મ સામીઉલ્લાહ એન્ડ સન્સ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૩ ઓલ ૩૨૦ તેમજ ફરીથી મહાવીર સિંહ વિ. ગૌરી શંકર, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ ઓલ ૨૮૯ માં પણ સ્વીકાર્યો હતો. આ નિર્ણયોમાં “એન્ટરટેઇન” શબ્દપ્રયોગનો અર્થ ‘નિર્ણયાર્થે વિચારવું’ અથવા ‘ગુણદોષના આધારે વિચારણા કરવા આગળ વધવું’ એવો કરવામાં આવ્યો છે. વડી અદાલતનો આ અભિપ્રાય આ અદાલતે લક્ષ્મીરતન એન્જિનિયરિંગ વર્ક્સ લિ. વિ. આસિસ્ટન્ટ કમિશનર, સેલ્સ ટેક્સ, કાનપુર, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૮ એસ.સી. ૪૮૮ માં યોગ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો છે. અમે તે નિર્ણયથી બંધાયેલા છીએ, અને તેથી ઉપબંધની જોગવાઈની ખંડ (બી) વર્તમાન

કાર્યવાહી પર લાગુ પડતી નહોતી એવો અપીલકર્તાનો વાદ સ્વીકારવામાં અમે અસમત છીએ.

અલ્હાબાદ વડી અદાલત દ્વારા સુધારાયેલા ઓર્ડર ૨૧ નિયમ ૯૦ ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં હિન્દુસ્તાન કમર્શિયલ બેંક લિ. (ઉપરોક્ત) મામલામાં ‘એન્ટરટેઇન’ શબ્દ વિચારણા માટે આવ્યો હતો. ‘એન્ટરટેઇન’ શબ્દપ્રયોગનો અર્થ નિર્ણય માટે હાથ ધરવો અથવા ગુણદોષના આધાર પર વિચારણા આગળ વધારવી એવો માનવામાં આવ્યો છે.

બાબત: અધિકારક્ષેત્રના અસ્તિત્વ અને તેના પ્રયોગ વચ્ચેનો ભેદ

૩૩. અધિકારક્ષેત્રના અસ્તિત્વ અને અધિકારક્ષેત્રના પ્રયોગ વચ્ચે ભેદ છે. જો અધિકારક્ષેત્રનો પ્રયોગ મૂળભૂત અનિયમિતતા સાથે અથવા ગેરકાનૂની રીતે કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે પણ અધિકારક્ષેત્રીય ભૂલ ગણાશે. તેમ છતાં, જો કોઈ અદાલતને દાવો વિચારાધીન લેવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોય, પરંતુ તે અધિકારક્ષેત્રના પ્રયોગ દરમિયાન કોઈ ભૂલ થઈ હોય, તો એવી ભૂલ અધિકારક્ષેત્રીય ભૂલ તો ગણાશે, પરંતુ અધિકારક્ષેત્રના અભાવ સમાન ગણાશે નહીં. આવી અધિકારક્ષેત્રીય ભૂલ અપીલીય અથવા પુનર્વિચારાધિકારક્ષેત્રમાં હસ્તક્ષેપ માટે ખુલ્લી હોઈ શકે છે.

૩૪. ડાબર ઇન્ડિયા લિમિટેડ વિ. કે. આર. ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, ૨૦૦૮ ૧૦ એસ.સી.સી. ૫૯૫ માં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે હુકમ ૨ નિયમો ૨ હેઠળનો અધિકારક્ષેત્ર અને દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતાની કલમ ૩ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ માત્ર ત્યારે જ કરી શકાય જ્યારે જે હકકેસરના કારણ સંબંધે કાર્યવાહી લાવવામાં આવી હોય, તેના વિષયમાં અદાલતને અન્યથા અધિકારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત હોય. અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું:

“૧૯. વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે ઉઠાવેલો પ્રશ્ન નીચે મુજબ છે:

પરંતુ, ત્યારબાદનો પ્રશ્ન, જે વધુ મહત્વનો છે, તે એ છે કે શું વાદી બે કાર્યવાહીના કારણોને એકત્ર કરી શકે, જેમાં એક કૉપિરાઈટ અધિનિયમ હેઠળનું અને બીજું ૧૯૫૮ના અધિનિયમ હેઠળનું હોય, એવી પરિસ્થિતિમાં જ્યાં આ અદાલતને કૉપિરાઈટ અધિનિયમ હેઠળના કાર્યવાહીના કારણ અંગે અધિકારક્ષેત્ર છે, પરંતુ ૧૯૫૮ના અધિનિયમ સંબંધિત કાર્યવાહીના કારણને સ્વીકારવા માટે તેને પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર નથી.”

દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતાના ઓર્ડર ૨ ના નિયમ ૨ અને ૩ની તે જોગવાઈઓ ધ્યાનમાં લેતાં કે જેના દ્વારા વાદીને એક કરતાં વધુ વાદકારણો એકત્રિત કરવાની સગવડ આપવામાં આવી છે, એવું અભિપ્રેત કરવામાં આવ્યું હતું કે ઉક્ત જોગવાઈઓ નાણાકીય અધિકારક્ષેત્રને લગતી છે. તેમ છતાં, ઉક્ત અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ

માત્ર ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે જે વાદકારણ અંગે કાર્યવાહી દાખલ કરવામાં આવી હોય તેના સંબંધમાં અદાલતને અન્યથા અધિકારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત હોય.”

૩૫. જાળવણીયોગ્યતાનો પ્રશ્ન અધિકારક્ષેત્રના સંદર્ભમાં પણ ધ પ્રીમિયર ઓટોમોબાઇલ્સ લિમિટેડ વિ. કમલકર શાંતારામ વાડકે અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૫ એસ.સી. ૨૨૩૮માં પરખવામાં આવ્યો હતો, જેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે દીવાની અદાલતમાં કાયમી પ્રતિબંધક આદેશ માટેનો દાવો જાળવણીયોગ્ય નહોતો, કારણ કે તેવી દાદ અથવા અસ્થાયી દાદ પણ મંજૂર કરવાની તેની પાસે અધિકારક્ષેત્ર ન હતું. અદાલતે ઠરાવ્યું: ૨૭. તેથી, સ્વીકારવા યોગ્ય વધુ સારું અને વધુ ચુક્તિસંગત દષ્ટિકોણ એ છે કે બે વાદીઓ દ્વારા પ્રતિનિધિત્વ પામતા તમામ કામદારોએ અધિનિયમ હેઠળના તેમના અધિકારના સંદર્ભમાં તેમને પહોંચાડવા પ્રસ્તાવિત થયેલ હાનિ અટકાવવા માટે દીવાની અદાલતમાં મનાઈહુકમના આદેશની માંગ કરી હતી. તેથી, કાયમી મનાઈહુકમની ડિક્રી માટેનો દાવો દીવાની અદાલતમાં ચલાવી શકાય તેમ નહોતો, કારણ કે તે અદાલતને તેવી દાદ અથવા અસ્થાયી દાદ પણ મંજૂર કરવાની હુકુમત નહોતી.

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

૩૬. કોઈ એક કેસમાં, અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત તથ્યો તેમજ નિર્ધારણાત્મક તથ્યો ઉભા થઈ શકે છે. જ્યારે વિચારણા સ્વીકારવા માટે જરૂરી અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત તથ્યો ગેરહાજર હોય, ત્યારે અદાલત/ન્યાયાધિકરણ કોઈ પણ રીતે કાર્યવાહી કરી શકતું નથી. નિર્ધારણાત્મક તથ્યોના કેસમાં, અદાલત અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરીને કેસની સુનાવણી આગળ વધારી શકે છે, અને તેનો અર્થ એ થાય છે કે અદાલતને મામલાનો ગુણદોષના આધારે નિવારણ કરવાની સત્તા છે; તેને ગુણદોષ પર તપાસ કરવાની સત્તા કહેવામાં આવે છે. નિર્ધારણ એટલે ગુણદોષના આધારે વિચારણા આગળ વધારવાની સત્તા.

૩૭. ભાઈ જય કિશન સિંહ વિ. પીપલ્સ બેંક ઓફ નોર્થર્ન ઇન્ડિયા (લિક્વિડેશનમાં) ભગવતી શંકર, અધિકૃત લિક્વિડેટર મારફતે, એ.આઈ.આર. ૧૯૪૪ લાહ ૧૩૬ માં એવો અવલોકન કરવામાં આવ્યો છે કે અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન પ્રાથમિક મુદ્દા સમાન હોય છે, ત્યાં નહીં જ્યાં કાર્યવાહી ગુણદોષના આધાર પર નામંજૂર કરવામાં આવી હોય. હરી પ્રસાદ મૂળશંકર ત્રિવેદી વિ. વી.બી. રાજુ અને અન્ય, (૧૯૭૪) ૩ એસ.સી.સી. ૪૧૫ માં, ‘અધિકારક્ષેત્ર’ શબ્દના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, આ અદાલતે આ મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

૨૮. અમને એવું લાગે છે કે આ અદાલતનો બૈધનાથ પંજિયાર વિ. સીતા રામ માહતો, (૧૯૬૯) ૨ એસ.સી.સી. ૪૪૭ માં આપેલો તે નિર્ણય, જેમાં આ મત વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો કે ૧૯૫૦ ના અધિનિયમની કલમ ૨૩(૩) નો ભંગ કરીને ઉમેદવારીપત્રક દાખલ કરવાની અંતિમ તારીખ પછી મતદાર યાદીમાં વ્યક્તિઓના નામ દાખલ કરવા અથવા કાઢી નાખવા બાબત સત્તાના અભાવ સાથે સંબંધિત છે, તેમજ વોપાન્સો વિ. એન.એલ. ઓદુયા, (૧૯૭૧) ૨ એસ.સી.સી. ૫૫૦ અને અન્ય નિર્ણયો, જેમાં પણ એવો સંકેત અપાયો છે કે જ્યાં સત્તાનો અભાવ હોય ત્યાં ચૂંટણી અરજીએ સુનાવણી કરતી અદાલત દ્વારા તે પ્રશ્નની તપાસ કરી શકાય, તે બંનેનો સિદ્ધાંતસામ્યના આધારે એવો વિસ્તાર કરી શકાય નહીં કે સામાન્ય નિવાસના પ્રશ્ન અંગેની ખોટી નિર્ધારણા ના આધારે મતદાર યાદીમાં કરવામાં આવેલી એન્ટ્રીને પણ તેમાં સામેલ કરી દેવામાં આવે. હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સના ધ એનિસ્મિનિક કેસ, (૧૯૬૭) ૩ ડબ્લ્યુ.એલ.આર. ૩૮૨ ના નિર્ણયથી અધિકારક્ષેત્ર અથવા સત્તાના અભાવ અને તેની ખોટી અમલવારી વચ્ચેની ભેદરેખા પાતળી બની ગઈ છે, છતાં અમને એવું લાગતું નથી કે આ બંને વચ્ચેનો ભેદ સંપૂર્ણપણે નાબૂદ થઈ ગયો છે. ક્યારે સત્તાનો અભાવ છે અને ક્યારે તેની ખોટી અમલવારી છે તે જણાવે એવો સર્વસમાવેશક નિયમ

ઘડવામાં રહેલી મુશ્કેલી અંગે અમે અવગત છીએ. આ મુશ્કેલી એટલા માટે ઊભી થઈ છે કે “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દ એવો પ્રયોગ છે જે અનેક અર્થોમાં વપરાય છે અને તે પોતાના સંદર્ભમાંથી પોતાનો અર્થ ગ્રહણ કરે છે, (જુઓ ડિપલોક, જે. દ્વારા, ઍનિસ્મિનિક કેસમાં પૃષ્ઠ ૩૯૪ પર). જ્યારે અધિકારક્ષેત્રની “શુદ્ધ” સંકલ્પના અધિકારક્ષેત્રીય નિયંત્રણને લગભગ લુપ્ત થવાના બિંદુ સુધી ઘટાડી દેશે, ત્યારે તેના વધુ સંકુચિત અર્થને સ્વીકારવાથી વધુ ઉપયોગી કાનૂની સંકલ્પના પ્રાપ્ત થઈ શકે, ભલે કાનૂનની ઔપચારિક રચના તેની તર્કસંગત સમરૂપતામાંથી થોડુંક ગુમાવે. “મૂળમાં, ન્યાયિક પુનઃપરીક્ષણના હેતુ માટે અધિકારક્ષેત્રની સંકલ્પનાને વ્યાખ્યાયિત કરવાની સમસ્યા તર્કશાસ્ત્ર કરતાં વધુ જાહેર નીતિની સમસ્યા રહી છે.” અને ૧૯૫૦ તથા ૧૯૫૧ ના અધિનિયમોની જોગવાઈઓમાં પ્રતિબિંબિત જાહેર નીતિના દષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો, અમને એવું લાગતું નથી કે મતદાર ચાદીમાં કોઈ વ્યક્તિનું નામ દાખલ કરવા માટે સામાન્ય નિવાસના પ્રશ્ન પર લેવાયેલો ખોટો નિર્ણય એવો અધિકારક્ષેત્રીય ભૂલ ગણવો જોઈએ કે જેનું ન્યાયિક પુનઃપરીક્ષણ દીવાની અદાલતમાં અથવા ચૂંટણી ન્યાયાધિકરણ સમક્ષ થઈ શકે.

(ભાર મૂકવામાં આવેલો)

એવું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે કે “અધિકારક્ષેત્ર” અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ વિવિધ અર્થછાયાઓમાં થાય છે અને તેનો અર્થ તે જે સંદર્ભમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તે સંદર્ભ પરથી નક્કી થાય છે, જેમ કે એનિસ્મિનિક લિ. વિ. ફોરેન કમ્પન્સેશન કમિશન, [૧૯૬૮] ૨ ક્યૂ.બી. ૮૬૨ માં નિરીક્ષિત કરવામાં આવ્યું હતું.

૩૮. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. તારાચંદ ગુપ્તા એન્ડ બ્રોઝ. , ૧૯૭૧ (૧) એસ.સી.સી. ૪૮૬ માં, દીવાની અદાલતના અધિકારક્ષેત્રના સંદર્ભમાં, એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે તેનો સંકુચિત તેમજ વ્યાપક બંને અર્થ છે. પ્રથમ અર્થમાં, તેનો અર્થ તપાસ હાથ ધરવાનો અધિકાર થાય છે, અને દ્વિતીય અર્થમાં, નિર્ણય અધિનિયમની જોગવાઈઓનું પાલન કર્યા વિના આપવામાં આવેલ હોય છે. એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે:

“૨૨. તેથી સિદ્ધાંત એવો છે કે દીવાની અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રના બહિષ્કારનો સહેલાઈથી અનુમાન કરવો નહિ. તેમ છતાં, જ્યાં કાયદો ટ્રિબ્યુનલના તે આદેશને અંતિમતા આપે છે, જેના પર તે અધિકારક્ષેત્ર પ્રદાન કરે છે, અને તેની સમક્ષ આવી કાર્યવાહી દરમિયાન અદાલતો સામાન્ય રીતે જે કાર્ય કરતી હોય તે કરવા માટે પૂરતો ઉપાય પ્રદાન કરે છે, ત્યાં આવા બહિષ્કારનો અનુમાન થાય છે. કાયદો અંતિમતા આપે છે તેવા પ્રસંગે પણ, આવી જોગવાઈ તેવા

મામલાઓને બહાર કરતી નથી જ્યાં વિશિષ્ટ કાયદાની જોગવાઈઓનું પાલન કરવામાં આવ્યું ન હોય, અથવા ટ્રિબ્યુનલએ ન્યાયિક પ્રક્રિયાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ કાર્યવાહી કરી ન હોય. “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દનો સંકુચિત તેમજ વ્યાપક બંને અર્થ છે. પ્રથમ અર્થમાં, તેનો અર્થ તપાસ હાથ ધરવાનો અધિકાર થાય છે; દ્વિતીય અર્થમાં, તેનો ઉપયોગ અનેક પાસાઓમાં થાય છે, જેમાંનો એક પાસો એવો છે કે ટ્રિબ્યુનલનો નિર્ણય અધિનિયમની જોગવાઈઓનું પાલન કર્યા વિના આપવામાં આવ્યો હોય. તે મુજબ, ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા તેવા પ્રશ્નનો નિર્ધાર કરવો, જેનો નિર્ણય કરવા કાયદો તેને નિર્દેશ કરતો નથી, તે અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળનો નિર્ણય ગણાશે નહીં અને તેથી તે તેના અધિકારક્ષેત્રથી વધીને કરાયેલ નિર્ણય ગણાશે.”

(ભારપૂર્વક દર્શાવેલ)

૩૯. ફરીથી, ઓફિશિયલ ટ્રસ્ટી, વેસ્ટ બંગાળ વિ. સચિન્દ્ર નાથ ચેટર્જી, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૯ એસ.સી. ૮૨૩ માં, આ નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે કે કોઈ નિશ્ચિત મુદ્દાનો નિર્ણય કરવાની હુકમત અદાલત પાસે છે એવું માનવા પહેલાં, તેના પાસે માત્ર દાખલ કરાયેલ દાવાનો વિચારણા કરવા અંગેની હુકમત હોવી જ નહીં, પરંતુ તેની સમક્ષથી માંગી લેવાયેલ આદેશ

આપવા અંગેની સત્તા પણ હોવી આવશ્યક છે. તેને મુદ્દો સાંભળવા અને તેનો નિર્ણય કરવા માટેની સત્તા હોવી જોઈએ. અદાલતે આ પ્રમાણે નિરીક્ષણ કર્યું હતું:

“૧૨. જો વિદ્વાન ન્યાયાધીશને પ્રશ્નાધીન આદેશ પસાર કરવાની હુકમત ન હતી, તો તે આદેશ રદબાતલ અને શૂન્ય છે, એ સ્પષ્ટ છે. તે જ રીતે, જો તેમના સમક્ષ રજૂ કરાયેલ દલીલ વિષે નિર્ણય આપવાની તેમને હુકમત હતી, તો તેમણે ખોટો આદેશ કર્યો હોય અથવા ગેરકાયદેસર આદેશ કર્યો હોય, તોય તે હકીકત તેની માન્યતાને અસર કરી શકે નહીં, એ પણ સમાન રીતે સ્પષ્ટ છે. તેથી હવે અમારે માત્ર એટલું જ જોવાનું છે કે રામજાય, જે. ને સેટલર દ્વારા કરવામાં આવેલી અરજી સ્વીકારવાની હુકમત હતી કે નહીં.

૧૩. અધિકારક્ષેત્રનો અર્થ શું થાય? આ પ્રશ્નનો જવાબ કલકત્તા વડી અદાલતની પૂર્ણ ખંડપીઠ તરફથી કાર્યકારી મુખ્ય ન્યાયાધીશ મુકર્જી દ્વારા હિરદય નાથ રોય વિ. રામચંદ્ર બર્ના શર્મા . આઈએલઆર ૪૮ કેલ ૧૩૮ = એઆઈઆર ૧૯૨૧ કેલ ૮૪ (એફબી) માં આપવામાં આવ્યો છે. અહેવાલના આઈએલઆર (કેલ) ના પાનું ૧૪૬ પર = (એઆઈઆરના પાનું ૩૬ પર) વિદ્વાન ન્યાયાધીશે અધિકારક્ષેત્રનો ચોક્કસ અર્થ શું થાય છે તે સમજાવ્યું હતું. તેમના શબ્દો ઉદ્ઘૂત કરવા કરતાં અમે વધુ સારું કંઈ કરી શકતા નથી:

સુખલાલ વિ. તારા ચંદ્ર, (૧૯૦૫) આઈ.એલ.આર. ૩૩ કેલ ૬૮
 (એફ.બી.), ના મામલામાં પૂર્ણ પીઠને કરાયેલ સંદર્ભના આદેશમાં
 એવું જણાવાયું હતું કે અધિકારક્ષેત્રને એવી સત્તા તરીકે વ્યાખ્યાયિત
 કરી શકાય કે જે અદાલતને ‘કોઈ વાદ સાંભળવા અને તેનો નિર્ધાર
 કરવા, તેના સંબંધમાં ન્યાયિક નિર્ણય કરવા અને કોઈપણ ન્યાયિક
 સત્તાનો ઉપયોગ કરવા’ પ્રાપ્ત હોય; અન્ય શબ્દોમાં, અધિકારક્ષેત્રનો
 અર્થ એવો થાય છે કે ‘અદાલતને તેના સમક્ષ વિવાદરૂપે રજૂ થયેલ
 બાબતોનો નિર્ણય કરવાની અથવા તેના નિર્ણયાર્થે ઔપચારિક રીતે
 રજૂ થયેલ બાબતોનો સંજ્ઞાન લેવાની જે સત્તા હોય.’ ગ્રંથોમાં
 દર્શાવાયેલા નિર્ણયોનું પરીક્ષણ કરતાં ‘અધિકારક્ષેત્ર’ શબ્દને
 વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે થયેલા અનેક પ્રયાસો પ્રકાશમાં આવે છે,
 જેમાં તેને ‘કાયદા અને હકીકતના મુદ્દાઓ સાંભળવા અને નક્કી
 કરવાની સત્તા’, “એવી સત્તા જેના દ્વારા ન્યાયિક અધિકારીઓ
 વાદોનો સંજ્ઞાન લે છે અને તેમનો ‘નિર્ણય કરે છે’ ;” ‘કાનૂની
 વિવાદ સાંભળવા અને તેનો નિર્ણય કરવાની સત્તા’, “દાવામાં
 પક્ષકારો વચ્ચે વિવાદાસ્પદ વિષયવસ્તુ સાંભળવા અને તેનો નિર્ધાર
 કરવા તથા તેમના ઉપર કોઈપણ ન્યાયિક નિર્ણય કરવા અથવા
 ન્યાયિક સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની સત્તા”; “અદાલત સમક્ષ રહેલા
 મુદ્દાઓ સાંભળવા, નક્કી કરવા અને ચુકાદો ઉચ્ચારવાની સત્તા”;

“પક્ષકારો વચ્ચેના વાદો સાંભળવા અને નક્કી કરવા તથા ચુકાદાઓને અમલમાં મૂકવા માટે વિધાનમંડળ દ્વારા અદાલતને પ્રદાન કરવામાં આવેલી સત્તા અથવા અધિકાર”; “હકીકતોની તપાસ કરવાની, કાયદાનો અમલ કરવાની, ચુકાદો ઉચ્ચારવાની અને તેને અમલમાં મૂકવાની સત્તા” તરીકે જણાવાયું છે.

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

૪૦. નેશનલ થર્મલ પાવર કોર્પન. લિ. વિ. સિમેન્સ અટ્ટેઇંગેસેલ્શાફ્ટ, (૨૦૦૭) ૪ એસસીસી ૪૫૧ માં, અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત પ્રશ્ન શું છે અને દાવાની ગુણદોષ પર વિચારણા કરવા ઇનકાર કરવો તે અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવા ઇનકાર ગણાય કે નહીં, તે અંગેનો પ્રશ્ન અદાલતની વિભાગીય પીઠ સમક્ષ વિચારણા માટે આવ્યો હતો. અદાલતે ઠરાવ્યું કે કોઈ નિશ્ચિત પ્રકરણમાં દાવાની ગુણદોષ પર વિચારણા કરવા ઇનકાર કરવો, અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવા ઇનકાર સમાન થઈ શકે છે. અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત પ્રશ્ન શું છે અને અધિકારક્ષેત્ર શું છે, તે બાબતે પણ આ અદાલતે વિચારણા કરી હતી. અદાલત અથવા ટ્રિબ્યુનલના અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્નને આવરી લેતો સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન, અપીલની જાળવણીયોગ્યતા અંગે પ્રાથમિક વાંધો ઉઠાવવામાં આવતા, વિચારણા માટે આવ્યો હતો. ચર્ચાનો સંબંધિત ભાગ નીચે ઉતારવામાં આવે છે:

“૧૭. વ્યાપક અર્થમાં, દાવાની ગુણદોષની બાબતમાં પ્રવેશ કરવા માટેનો કોઈપણ ઇનકાર અધિકારક્ષેત્રના ક્ષેત્રમાં આવી શકે છે. સમયમર્યાદાના કાયદાથી અવરોધિત હોવાનું કહીને દાવાને નામંજૂર કરવું પણ, એક અર્થમાં, અદાલત અથવા ન્યાયાધિકરણના અધિકારક્ષેત્રને સ્પર્શતું હોઈ શકે છે. જ્યારે કોઈ દાવો સમયમર્યાદાના કાયદાથી અવરોધિત હોવાના આધારે નામંજૂર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે, એક અર્થમાં, દાવાની ગુણદોષની બાબતમાં પ્રવેશ કરવા માટે અદાલત અથવા ન્યાયાધિકરણ દ્વારા પોતાના અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવાથી ઇનકાર કરવાનો કેસ ગણાશે. પાંડુરંગ ધોની ચૌગૂલે વિ. મારુતિ હરી જાધવ એ.આઈ.આર. ૧૯૯૬ એસ.સી. ૧૫૩ માં, આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે: (એ.આઈ.આર. પૃ. ૧૫૫, પરા ૧૦)

એ બાબત સુસ્થાપિત છે કે અવધિસમયમર્યાદાની દલીલ અથવા પુનર્નિર્ણિત વિષયની દલીલ એવી કાયદાની દલીલ છે જે કાર્યવાહીનું વિચારણું કરતી અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને સ્પર્શે છે. આ દલીલો ઉઠાવનાર પક્ષના પક્ષમાં થયેલ નિષ્કર્ષ અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને દૂર કરી દેશે, અને તેથી, આ દલીલો અંગેનો ભૂલભર્યો નિર્ણય અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત પ્રશ્નો સાથે સંકળાયેલો ગણાવી શકાય, જે સંહિતાની કલમ ૧૧૫ના પરિધિમાં આવે છે.

આથી, એક નિશ્ચિત અર્થમાં, દાવાના ગુણદોષોમાં પ્રવેશ કરવા ઇનકાર કરવો એ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવાનો ઇનકાર કર્યાનો પ્રસંગ કહેવાઈ શકે.

૧૮. “અધિકારક્ષેત્ર” અભિવ્યક્તિ અનેક અર્થછટાઓ ધરાવતો શબ્દ છે. તેનો અર્થછાંયો જે પરિસ્થિતિમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે, તે સંદર્ભમાંથી નિર્ધારિત કરવો રહે છે.”

એ સ્પષ્ટ છે કે જ્યારે કોઈ દાવો સમયમર્યાદાના પ્રતિબંધને આધારે નામંજૂર કરવામાં આવે છે, ત્યારે નિઃસંદેહ તે ઇનકાર અદાલત અથવા ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા અધિકારક્ષેત્રના પ્રયોગના ક્ષેત્રમાં આવે છે. સમયમર્યાદાના આધાર પર કેસ નામંજૂર કરવાનો ખોટો નિર્ણય કરીને અદાલતે મામલાના ગુણદોષમાં જવાનો અધિકારક્ષેત્ર વાપરવાનો ઇનકાર કર્યો છે, એવું કહી શકાય નહીં. તે સંદર્ભમાં, પાંડુરંગ ધોંડી ચૌગુલેએ (ઉપરોક્ત) પર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે, જેમાં સી.પી.સી.ની કલમ ૧૧૫ હેઠળના અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ અદાલતે નેશનલ થર્મલ પાવર કોર્પન. લિ. (ઉપરોક્ત) મામલામાં પણ નિરીક્ષણ કર્યું છે કે અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્નમાં “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દ બહુવિધ અર્થછટાઓ ધરાવે છે અને જે સંદર્ભમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે તેમાં તેનો અર્થ ભિન્ન હોઈ શકે છે. આ અદાલત દ્વારા પ્રતિપાદિત ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત અંગે કોઈ વિવાદ નથી. ઉપરોક્ત નિર્ણયમાં પ્રશ્ન એવો નહોતો કે મામલો સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર

હતો કે નહીં અને બાજુઆધારિત પડકારથી અસંવેધ એવી ડિકી પસાર કરવાની સત્તા હતી કે નહીં. તેથી, આ નિર્ણય સામાવાળાઓના દાવાને કોઈ આધાર આપતો નથી.

૪૧. એમ.એલ. સેઠી વિ. આર.પી. કપૂર (ઉપરોક્ત) માં, અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૧૨. સીપીસીની કલમ ૧૧૫ હેઠળ વડી અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર મર્યાદિત છે. ઈ.સ. ૧૮૮૪ જેટલા વહેલા સમયમાં, રાજાહ અમીર હસન ખાન વિ. શેઓ બક્ષ સિંહ, (૧૮૮૪) એલ.આર. ૧૧ આઈ.એ. ૨૩૭ માં, પ્રિવી કાઉન્સિલે પૂર્વ દીવાની કાર્યરિતી સંહિતાની કલમ ૬૨૨ અંગે, જેને ૧૯૦૮ની સંહિતાની કલમ ૧૧૫ દ્વારા બદલી દેવામાં આવી હતી, નીચે મુજબનું અવલોકન કર્યું હતું:

ત્યારબાદ પ્રશ્ન એ છે કે, શું આ કેસમાં નીચલી અદાલતોના ન્યાયાધીશોએ તેમની હુકમતનો ઉપયોગ કરતાં ગેરકાયદેસર રીતે અથવા કોઈ તાત્વિક અનિયમિતતા સાથે કાર્ય કર્યું હતું. એવું પ્રગટ થાય છે કે તેમના સમક્ષ રહેલા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાની તેમને પૂર્ણ હુકમત હતી, અને તેમણે તેનો નિર્ણય કર્યો પણ હતો. તેમણે યોગ્ય રીતે નિર્ણય કર્યો કે અયોગ્ય રીતે, કેસનો નિર્ણય કરવાની હુકમત તેમને હતી; અને માનીએ કે તેમણે ખોટો નિર્ણય

કર્ચો હોય, તો પણ તેમણે પોતાની હુકમતનો ઉપયોગ ગેરકાયદેસર રીતે અથવા કોઈ તાત્વિક અનિયમિતતા સાથે કર્યો નહોતો.

બાલકૃષ્ણ ઉદ્યાર વિ. વાસુદેવ અચ્ચર, (૧૯૧૭) એલઆર ૪૪ આઈએ ૨૬૧, ૨૬૭ માં બોર્ડે નિરીક્ષણ કર્યું હતું:

એ નોંધવામાં આવશે કે આ કલમ માત્ર અધિકારક્ષેત્ર, તેના અનિયમિત ઉપયોગ અથવા ઉપયોગના અભાવ, અથવા તેના ગેરકાયદેસર સ્વીકાર પર જ લાગુ પડે છે. આ કલમ કાયદા કે હકીકત અંગેના એવા નિષ્કર્ષો સામે નિર્દેશિત નથી, જેમાં અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો ન હોય.

એન.એસ. વેંકટાગિરી અચ્ચાંગર વિ. હિંદુ રિલિજિયસ એન્ડાઉમેન્ટ્સ બોર્ડ, મદ્રાસ, (૧૯૪૮-૪૯) એલ.આર. ૭૬ આઈ.એ. ૭૩ માં, ન્યાયિક સમિતિએ જણાવ્યું હતું કે કલમ ૧૧૫ વડી અદાલતને ત્રણ મુદ્દાઓ અંગે પોતાને સંતોષવા સત્તા આપે છે, (એ) કે અધિનસ્ત અદાલતનો આદેશ તેની અધિકારક્ષેત્રની અંદર છે; (બી) કે મામલો એવો છે જેમાં અદાલતે અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ; અને (સી) કે અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતાં અદાલતે ગેરકાયદેસર રીતે, એટલે કે કાયદાની કોઈ જોગવાઈના ભંગ દ્વારા, અથવા મહત્વપૂર્ણ અનિયમિતતા સાથે, એટલે કે વિચારણાની પ્રક્રિયા દરમિયાન પ્રક્રિયાત્મક એવી કોઈ ભૂલ કરીને જે એટલી મહત્વપૂર્ણ હોય કે તે અંતિમ નિર્ણયને અસર કરી હોય, એમ કાર્ય કર્યું નથી. અને જો વડી અદાલત આ ત્રણેય મુદ્દાઓ અંગે સંતોષ પામે, તો તેને હકીકત

અથવા કાયદાના પ્રશ્નો પર અધિનસ્ત અદાલતના નિષ્કર્ષોથી ભિન્ન મત ધરાવતી હોવાના કારણે હસ્તક્ષેપ કરવાની કોઈ સત્તા રહેતી નથી.

“અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દ અનેક રંગો ધરાવતું એક વાચિક આવરણ છે. મૂળરૂપે “અધિકારક્ષેત્ર” નો એવો અર્થ જણાય છે, જે લોર્ડ રીડે એનિસ્મિનિક લિમિટેડ વિ. ફોરેન કંપેન્સેશન કમિશન, (૧૯૬૯) ૨ એસી ૧૪૭ માં આપ્યો હતો, એટલે કે, “સંબંધિત તપાસ હાથ ધરવાનો અધિકાર.” જો કોઈ તપાસ, અથવા પ્રશ્ન, હાથ ધરવાનો અધિકાર હતો, તો તેના અનુસંધાનમાં થયેલી કોઈપણ અનુવર્તી ભૂલને માત્ર અધિકારક્ષેત્રની અંદરની ભૂલ તરીકે જ ગણાવી શકાય. આ સિદ્ધાંતનું સર્વવિદિત પ્રતિપાદન લોર્ડ ડારમને આર વિ. બોલ્ટન, (૧૮૪૧) ૧ ક્યુ.બી. ૬૬ માં કર્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું હતું કે અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન તપાસના સમાપન સમયે નહીં, પરંતુ તેની શરૂઆતના સમયે નક્કી કરવાનું હોય છે. એનિસ્મિનિક લિમિટેડના કેસમાં (ઉપરોક્ત) લોર્ડ રીડે જણાવ્યું હતું:

પરંતુ ઘણા એવા કિસ્સાઓ હોય છે જેમાં, યદ્યપિ અધિકરણને તપાસ હાથ ધરવાની હુકુમત હતી, તો પણ તેણે તપાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન કંઈક એવું કર્યું હોય અથવા કરવામાં નિષ્ફળ ગયું હોય કે જેના સ્વભાવને કારણે તેનો નિર્ણય રદબાતલ બની જાય છે. શક્ય છે કે તેણે દુર્ભાવથી પોતાનો નિર્ણય આપ્યો હોય. શક્ય છે કે તેણે એવો નિર્ણય કર્યો હોય જે કરવાનો તેને કોઈ અધિકાર ન હતો. શક્ય છે કે તેણે તપાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન કુદરતી

ન્યાયની આવશ્યકતાઓનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળતા દર્શાવી હોય. શક્ય છે કે સંપૂર્ણ સદ્ભાવનાથી તેણે તેને કાર્ય કરવાની સત્તા આપતી જોગવાઈઓનો ખોટો અર્થઘટન કર્યો હોય, જેથી તેના સમક્ષ પરત મોકલવામાં આવેલ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવામાં તે નિષ્ફળ ગયું હોય અને એવો કોઈ પ્રશ્ન નક્કી કર્યો હોય જે તેના સમક્ષ પરત મોકલવામાં આવ્યો જ ન હતો. શક્ય છે કે તેણે એવી કોઈ બાબત ધ્યાનમાં લેવા ઇનકાર કર્યો હોય જે ધ્યાનમાં લેવી તેની માટે આવશ્યક હતી. અથવા શક્ય છે કે તેણે પોતાનો નિર્ણય એવી કોઈ બાબત પર આધારિત કર્યો હોય જેને, તેને સ્થાપિત કરતી જોગવાઈઓ અનુસાર, ધ્યાનમાં લેવાનો તેને કોઈ અધિકાર ન હતો. હું આ ચાલીને સંપૂર્ણ ગણાવવાનો ઇરાદો રાખતો નથી.

તે જ કેસમાં, લોર્ડ પિયર્સે કહ્યું :

અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ વિવિધ રીતે ઊભો થઈ શકે છે. એવી ઔપચારિકતાઓ અથવા બાબતોનો અભાવ હોઈ શકે છે, જે કોઈ પણ તપાસ શરૂ કરવા માટે અધીકરણને અધિકારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થવા પૂર્વશરતરૂપ હોય. અથવા અધીકરણ અંતે એવો આદેશ કરી શકે છે, જે કરવાનો તેને કોઈ અધિકારક્ષેત્ર ન હોય. અથવા, યોગ્ય તપાસ ચલાવી રહ્યા હોય તે દરમિયાનના મધ્યવર્તી તબક્કામાં, અધીકરણ પ્રાકૃતિક ન્યાયના નિયમોથી વિચલિત થઈ શકે; અથવા તે પોતાને ખોટા પ્રશ્નો પૂછે; અથવા

તે એવી બાબતોનો વિચારમાં સમાવેશ કરે, જેમનો વિચાર કરવા તેને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો ન હોય. તે દ્વારા તે પોતાના અધિકારક્ષેત્રની બહાર નીકળી જશે. તે પોતાની તપાસને એવી બાબતમાં ફેરવી દેશે જેનો નિર્દેશ સંસદે કર્યો ન હતો અને જે તપાસ કરવાનો સંસદે નિર્દેશ કર્યો હતો તે કરવામાં નિષ્ફળ જશે. આમાંથી કોઈ પણ બાબત તેના દેખાવાત્મક નિર્ણયને રદબાતલ બનાવશે.” ઉપરોક્ત કેસમાં હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સના બહુમતી મતના અવતરણો એ દર્શાવે છે કે અધિકારક્ષેત્રના ‘અભાવ’ અને ‘અતિરેક’ને કેટલા પ્રમાણમાં એકરૂપ માનવામાં આવ્યા છે, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, “અધિકારક્ષેત્ર”ની પરંપરાગત કલ્પનાથી આપણે કેટલા દૂર જઈ ચૂક્યા છીએ. તે કેસમાં આ અવતરણોની અસર એ છે કે અધિકારક્ષેત્રસંબંધિત કાનૂની ભૂલ અને અધિકારક્ષેત્રની અંદરની કાનૂની ભૂલ વચ્ચેનો ભેદ લગભગ લુપ્ત થઈ જાય એટલો ઘટાડો દેવામાં આવ્યો છે. આ નિર્ણયની વ્યવહારુ અસર એ છે કે કાયદાની કોઈપણ ભૂલને અધિકારક્ષેત્રસંબંધિત માની શકાય. આ વાત ખતરનાક રીતે એવી કહી દેવાની નજીક પહોંચે છે કે જો નિર્ણય કાયદાની દ્રષ્ટિએ સાચો હોય તો અધિકારક્ષેત્ર છે, પરંતુ જો તે ખોટો હોય તો નથી. કાયદાની જોગવાઈનો લગભગ કોઈપણ ખોટો અર્થઘટન “તેમણે પોતાના નિર્ણયને એવી બાબત પર આધારિત કર્યો છે, જેના વિષે નિર્ણય કરવાનો તેમને કોઈ હક નથી,” “અનધિકૃત શરત લાદી છે” અથવા “ખોટા પ્રશ્નને પોતાના સમક્ષ ધાર્યો

છે” તરીકે રજૂ કરી શકાય છે. આ કેસમાં બહુમતીનો મત અદાલત અથવા અધીકરણને કાનૂની ભૂલ માટે વાસ્તવમાં લગભગ કોઈ અવકાશ જ આપતો નથી. અધિકારક્ષેત્રનો અતિરેક છે કે માત્ર અધિકારક્ષેત્રની અંદરની ભૂલ છે, તે સત્તાપ્રદાન કરનાર કાયદાનું અર્થઘટન કરીને જ નક્કી કરી શકાય, અને તેમાંથી બહુ ઓછી માર્ગદર્શન મળશે. હકીકતમાં, પ્રશ્ન તો એ છે કે અદાલત કેટલો વ્યાપ સ્વીકારવા તૈયાર છે. અંતે, તે માત્ર મૂલ્યાધિષ્ટ નિર્ણય જ બની શકે (જુઓ એચ.એન.આર. વેડ, “એનિસ્મિનિક કેસના સંવિધાનિક અને વહીવટી પાસાઓ”, લો ક્વાર્ટરલી રિવ્યૂ, ખંડ ૮૫, ૧૯૬૯, પૃષ્ઠ ૧૯૮). સમયમર્યાદાકાળ અથવા રેસ જુડિકેટા સંબંધિત પ્રશ્ન પરનો ખોટો નિર્ણય અધિકારક્ષેત્રસંબંધિત ભૂલ ગણાઈ પુનરીક્ષણમાં હસ્તક્ષેપયોગ્ય કેમ માનવામાં આવ્યો? પરિભાષાના મૂળ અર્થમાં, સમયમર્યાદાકાળ અથવા રેસ જુડિકેટાના પ્રશ્ન પરનો ભૂલભર્યો નિર્ણય અદાલતનું અધિકારક્ષેત્ર કેવી રીતે ખસેડી નાખે અને તે નિર્ણય અથવા તે નિર્ણય સમાવી લેતી હુકમનામાને રદબાતલ બનાવી દે, જેથી તેના પર પરોક્ષ આક્ષેપ થઈ શકે, તે સમજવું થોડું મુશ્કેલ છે. તેનું એકમાત્ર કારણ એટલું જ હોઈ શકે કે અદાલતે તે કાનૂની ભૂલને અત્યંત મહત્વપૂર્ણ માની હતી. અને અદાલતના અભિપ્રાય સિવાય, તે ભૂલના પ્રમાણને નક્કી કરવા માટે કોઈ માપદંડ નથી.

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે રેસ જુડિકાટા અથવા સમયમર્યાદા અંગેના પ્રશ્ન પર થયેલો ભૂલભર્યો નિર્ણય અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને દૂર કરતો નથી અને ન તો એવો નિર્ણય અનુષંગિક પડકાર માટે જવાબદાર રદબાતલ બને છે. અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર ન હોવાનું પરીક્ષણ એ છે કે તેનો ચુકાદો અનુષંગિક નટપટિઓમાં પડકારને પાત્ર બને છે.

૪૨. બુધિયા સ્પૈન તથા અન્ય વિ. ગોપીનાથ દેબ તથા અન્યમાં, (૧૯૯૯) ૪ એસસીસી ૩૯૬ = એઆઈઆર ૧૯૯૯ એસસી ૨૦૮૯ માં, અદાલતે આ પ્રશ્નની તપાસ કરી હતી કે સમયમર્યાદા કાયદાથી અવરોધિત એવા દાવામાં દીવાની અદાલતે આપેલો હુકમનામો રદબાતલ ગણાવી શકાય કે નહીં. એવું નોંધવામાં આવ્યું હતું કે, દાવો સમયમર્યાદા અવધિ બાદ દાખલ થયો હોવા છતાં દીવાની અદાલતને તે દાવાનો નિર્ણય કરવાની હુકુમત હતી, તેથી તે રદબાતલ નહોતો, અને આ મુજબ નોંધ્યું હતું:

૧૪. સમયમર્યાદાકાળના પ્રતિબંધ હોવા છતાં સ્વીકારવામાં આવી અને નિર્ધારિત કરવામાં આવેલી દાવો અથવા કાર્યવાહી અધિકારક્ષેત્રવિહીન નથી; વધુમાં વધુ તે ગેરકાયદેસરતાનો એક કિસ્સો બની શકે.

આથી, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સમયમર્યાદા દ્વારા પ્રતિબંધિત કેસમાં અદાલતને તે મુદ્દો નક્કી કરવાની હુકુમત હોય છે. જે કિસ્સામાં તેને હુકુમત જ ન હોય, તેમાં તે એવો મુદ્દો ગુણદોષના આધારે ક્યારેય નક્કી કરી શકતી નથી.

બાબત: સી.પી.સી.ની કલમ ૯૨૦ હેઠળ ગ્રહણ કરવાની હુકુમત

૪૩. કલમ ૯૨૦ માં આવેલો “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દને દાવાનો વિચારણામાં સ્વીકાર કરવાની ‘એન્ટરટેન’ અભિવ્યક્તિથી મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો છે. તેથી, તે સ્પષ્ટ થાય છે કે હાલ અમલમાં રહેલા કોઈપણ અન્ય કાયદા દ્વારા સર્જાયેલા “પ્રતિબંધ” સંબંધિત જોગવાઈઓનો સમાવેશ ન કરીને, વિધાનમંડળે આદેશ ૧૪ નિયમ ૨(૨)માં રહેલી જોગવાઈઓની તુલનામાં કલમ ૯૨૦નો વ્યાપ સંકુચિત કર્યો છે.

૪૪. મહારાષ્ટ્રમાં સામેલ કરવામાં આવેલી કલમ ૯૨૦માં ઉપયોગમાં લેવાયેલ અભિવ્યક્તિ “વિચારણા માટેની હુકુમત” એવી છે, જે સંકુચિત અર્થમાં છે, અને તેનો અભિપ્રાય ફોરશોર કોઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડ (સુપ્રા) માં નિર્ધારિત મુજબ વ્યાપક માનવામાં આવી શકતો નથી.

૪૫. જ્યારે આપણે કલમ ૮૨ માં “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દપ્રયોગનો અર્થવિસ્તાર શું છે તે વિચારીએ છીએ, ત્યારે તે સ્પષ્ટપણે વાદને સ્વીકારી વિચારણા માટે લેવાની સત્તાના સંદર્ભમાં છે; “અધિકારક્ષેત્ર” ને તેની સાથે આવેલા “સ્વીકારવું” શબ્દથી અર્થછાયા મળે છે; અર્થાત્, અદાલત પાસે કોઈ મામલો વિચારણા માટે સ્વીકારવાનો અથવા તેનો વિચારવિમર્શ/વિવાદનિર્ણય કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોવો જોઈએ. જો અધિકારક્ષેત્ર ન હોય, તો અદાલત પાસે દાદ આપવાની સક્ષમતા નથી; પરંતુ જો અધિકારક્ષેત્ર હોય, તો પણ તે સમયમર્યાદા કાયદા હેઠળ દાવો સમયમર્યાદાથી અપરોધિત હોય અથવા પૂર્વનિર્ણિત વિષયના સિદ્ધાંતથી અપરોધિત હોય અથવા તે સમયે અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ કાયદા હેઠળ ઊભા થયેલા પ્રતિબંધને કારણે આવી દાદ આપી શકતી નથી. જ્યારે કોઈ મામલો પૂર્વનિર્ણિત વિષયના સિદ્ધાંતથી અથવા સમયમર્યાદાથી અપરોધિત હોય, ત્યારે એવો અર્થ નથી કે અદાલત પાસે તેને સ્વીકારવાની સત્તા નથી, પરંતુ દાદ મંજૂર કરવી શક્ય નથી. દાવો દાખલ કરવાની સમયમર્યાદા પૂર્ણ થઈ જવાને કારણે મિલ્કતના હક્કનો લોપ થાય છે તેવી જોગવાઈ સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળ કરવામાં આવી છે. જ્યારે અદાલત સમયમર્યાદાના આધાર પર દાવો ફગાવે છે, ત્યારે મિલ્કતનો હક્ક લુપ્ત થાય છે; આપું માનવા માટે અદાલત પાસે તેને સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોવો આવશ્યક છે. સમયમર્યાદા અધિનિયમની

કલમ ૩ હેઠળ અદાલત પર પોતાની તરફથી સમયમર્યાદાના પ્રતિબંધનો વિચાર કરવાની ફરજ નિર્દેશિત કરવામાં આવી છે. “તે સમયે અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ કાયદા હેઠળ દાવો દાખલ કરવાની મનાઈ” શબ્દપ્રયોગમાં સમયમર્યાદા અધિનિયમ દ્વારા સર્જાયેલ પ્રતિબંધનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેને કલમ ૮૨ માં વપરાયેલા “દાવો સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દપ્રયોગમાં સમાવિષ્ટ ગણાવી શકાય નહીં. અદાલતે કોઈ મામલો વિચારણા માટે સ્વીકારવાનો અને તેને હાથ ધરવાનો હોય છે; દાદ આપવાના પ્રશ્નમાં સમયમર્યાદા ઊભી કરતી હકીકતો અથવા અન્ય કોઈ કાયદાથી ઊભા થયેલા પ્રતિબંધને તપાસવા માટે તેને પ્રશ્નનો ગુણદોષના આધાર પર નિર્ણય કરવો પડે છે; ત્યારબાદ તેને સમયમર્યાદાના આધાર પર અથવા અન્ય કાયદાથી ઊભા થયેલા આવા પ્રતિબંધના આધાર પર તેને ફગાવવાની સત્તા હોય છે. તેથી, કલમ ૮૨ માં “સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર” ને આપવાનો અર્થ સંકુચિત છે, એટલે કે જાળવણીયોગ્યતા સુધી મર્યાદિત છે; વાદનો નિર્ણય કરવા માટે તેને સ્વીકારવાની અદાલતની સક્ષમતા જ માત્ર આ જોગવાઈઓ હેઠળ આવરી લેવામાં આવી છે. “સ્વીકારવું” શબ્દનો અર્થ ગુણદોષના આધારે દાદ આપી ન શકવાની અસમર્થતા એવો કહી શકાય નહીં, પરંતુ તે દાદ આપવાની પ્રક્રિયા આરંભ કરવા માટે દાવો સ્વીકારવા સાથે સંબંધિત છે.

૪૬. કલમ ૯એ, સી.પી.સી. હેઠળ આ જોગવાઈ અસ્થાયી મનાઈદુકમ માટેની અરજીના નિર્ણયના તબક્કે, અરજી સ્વીકારવાની અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત પ્રશ્ન નક્કી કરવા માટે રચવામાં આવી હતી અને તેની રચનાનો મૂળ હેતુ એ હતો કે કલમ ૮૦ હેઠળ નોટિસ આપ્યા વિના દાવાઓ દાખલ કરવામાં આવતા હતા, જ્યારે જોગવાઈઓના પ્રારંભિક સમાવેશના સમયે બે મહિનાની નોટિસ આપ્યા વિના આવા દાવાઓ દાખલ કરી શકાય તેમ નહોતાં. દાવો દાખલ કરવા પ્રતિબંધ હતો. મનાઈદુકમ મેળવી લીધા પછી, નોટિસ આપી તાજો દાવો દાખલ કરવાની સ્વતંત્રતા સાથે દાવો પરત ખેંચવાની મંજૂરી આપવાનો પ્રચાર થઈ ગયો હતો. જોગવાઈઓના દુરુપયોગને રોકવા માટે કલમ ૯એ વર્ષ ૧૯૭૦માં દાખલ કરવામાં આવી અને મનાઈદુકમ આપવાના અથવા તેને રદ કરવાની અવસ્થાએ અરજી સ્વીકારવાની અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન વિચારવા માટે વર્ષ ૧૯૭૭માં ફરીથી અમલમાં લાવવામાં આવી. આ જોગવાઈનો સીમિત અર્થ એ રીતે સમાવેશ થયો છે કે એકતરફી મનાઈદુકમ આપવાના તબક્કે આ પ્રશ્ન પર વિચારણા કરી શકાય. લેખિત જવાબ, સમાયોજન દાવો અને પ્રતિયાદાવો દાખલ થયા નથી, દસ્તાવેજોની શોધ, નિરીક્ષણ, સ્વીકાર, રજૂઆત અને સમન્સ જારી કરવાની અવસ્થા હજી આવી નથી અને ઉપર વર્ણવેલ તબક્કાઓ પછી આદેશ-૧૪ હેઠળ મુદ્દાઓ ઘડવામાં આવે છે. આદેશ-૧૪ નિયમ ૧ મુજબ, જ્યારે હકીકત કે કાનૂન સંબંધિત કોઈ મહત્વપૂર્ણ પ્રતિજ્ઞાપન એક

પક્ષ દ્વારા કરવામાં આવે અને બીજા પક્ષ દ્વારા તેનો ઇનકાર કરવામાં આવે ત્યારે મુદ્દાઓ ઊભા થાય છે. બીજા પક્ષ દ્વારા નકારવામાં આવેલ મહત્વપૂર્ણ પ્રતિજ્ઞાપનના આધારે મુદ્દાઓ ઘડવામાં આવે છે. હકીકતના મુદ્દાઓ અને કાનૂનના મુદ્દાઓ હોય છે. જ્યાં નિર્ધારિત હકીકતો સ્વીકારવામાં આવી હોય અને જો કાનૂની પ્રશ્ન એવો ઊભો થાય કે જે સ્વીકારેલી હકીકતોના પરિણામ પર નિર્ભર હોય, ત્યાં સ્વીકારેલી હકીકતો અને આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ની જોગવાઈઓ હેઠળના પ્રાથમિક કાનૂની પ્રશ્નના આધારે ચુકાદો ઉચ્ચારવો અદાલત માટે ખુલ્લો રહે છે. આદેશ-૧૪ નિયમ ૨(૧) મુજબ અદાલત પ્રાથમિક મુદ્દા પર કેસનો નિર્ણય કરી શકે છે. તેને તમામ મુદ્દાઓ પર ચુકાદો ઉચ્ચારવો જરૂરી છે. આદેશ-૧૪ નિયમ ૨(૨) તેમાં અપવાદ રચે છે અને અદાલત અદાલતની અધિકારક્ષેત્ર બાબતનો કાનૂની પ્રશ્ન અથવા હાલ અમલમાં રહેલા કોઈ કાયદા દ્વારા દાવા પર રચાયેલ પ્રતિબંધ, જેમ કે સમયમર્યાદા અધિનિયમ હેઠળ, નક્કી કરી શકે છે.

૪૭. જ્યાં કોઈ મામલામાં સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન સ્વીકારાયેલા તથ્યોના આધારે નક્કી કરી શકાય તેવા હોય, ત્યાં તે આદેશ-૧૪ નિયમ ૨(૨)(બી) હેઠળ પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાય છે. એકવાર સમયમર્યાદા અંગેના તથ્યો વિવાદિત હોય, ત્યારે સમયમર્યાદાના પ્રશ્નનું નિર્ધારણ પણ

આદેશ-૧૪ નિયમ ૨(૨) હેઠળ પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે અથવા એવા અન્ય કોઈ કાનૂની મુદ્દા તરીકે કરી શકાતું નથી, જેના માટે વિવાદિત તથ્યોની તપાસ આવશ્યક હોય. જ્યાં તથ્યો અંગે વિવાદ હોય, ત્યાં કાનૂની પ્રશ્ન પર નિષ્કર્ષ આપવા માટે તે તથ્યોનું નિર્ધારણ કરવું આવશ્યક બને છે. એવો પ્રશ્ન પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાય નહીં. કોઈ મામલામાં અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન પણ વિવાદિત તથ્યોના પુરાવા પર આધારિત હોય છે. જો તથ્યો વિવાદિત હોય અને કાનૂની પ્રશ્ન તથ્યોની તપાસના પરિણામ પર નિર્ભર હોય, તો એવો કાનૂની પ્રશ્ન પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાય નહીં. દીવાની કાર્યરિતી સંહિતામાં સુધારા પહેલાં અને વર્ષ ૧૯૭૬ના સુધારા પછી પણ આ કાનૂનની સુસ્થાપિત સ્થિતિ છે.

૪૮. સમયમર્યાદા કાયદા દ્વારા અપરોધિત દાવો/અરજી એવો આધાર નથી કે જેના આધારે અદાલતને દાવો સાંભળવાની હુકમત જ ન હોય. જો સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૬૫ હેઠળ પ્રતિકૂળ કબજાની દલીલ લેવામાં આવી હોય, તો હકીકતોના આધારે તે સફળતાપૂર્વક સાબિત થાય તેવી સ્થિતિમાં દાવો નામંજૂર કરવો પડે. જોકે, દાવો સમયમર્યાદાના આધારે નામંજૂર કરવો પડે તેનો અર્થ અદાલત પાસે હુકમતનો અભાવ છે એવો નથી; પરંતુ ૧૨ વર્ષ સુધીની પ્રતિકૂળ કબજાની સાબિતી થાય ત્યારે

દાવો સમયમર્યાદાથી અવરોધિત બનશે; સમયમર્યાદા સંબંધિત એવો પ્રશ્ન પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાતો નથી.

૪૯. દીવાની કાર્યરિતી સંહિતા, ૧૯૦૮ની કલમ ૯એ દ્વારા જે અભિપ્રેત છે તે અધિકારક્ષેત્રની ખામી છે. તે અન્ય બાબતો સાથે પ્રદેશાધિકાર સંબંધિત અથવા વિષયવસ્તુ સંબંધિત હોઈ શકે છે. અધિકારક્ષેત્રની ખામી કાયદાની જોગવાઈઓને કારણે હોઈ શકે છે. રઘુનાથ દાસ વિ. ગોકલ ચંદ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૮ એસ.સી. ૮૨૭ માં, હુકમનામાના એવોર્ડના અમલને અદાલતે આ આધારે નામંજૂર કર્યો હતો કે હુકમનામું રદબાતલ હતું. કૃષિ જમીનની વહેંચણી અંગે હુકમનામું પસાર કરવાનો અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર ન હતો. તેમાં એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું કે જે અદાલતે હુકમનામું પસાર કર્યું હતું તેની અધિકારક્ષેત્રની ખામી હુકમનામા સાથે જ સંલગ્ન બની ગઈ, કારણ કે દાવાની ફગાવટ અધિકારક્ષેત્રની ખામીના કારણે થઈ હતી. આમ, અમારા વિચારપૂર્વકના મત મુજબ, મહારાષ્ટ્રમાં સુધારિત કલમ ૯-એ દીવાની કાર્યરિતી સંહિતાના ક્ષેત્રમાં માત્ર અદાલત સમક્ષ દાવાની પાત્રતા જ આવરી લેવાય છે.

૫૦. સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૩ની જોગવાઈઓ પર આધાર રાખીને એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે, ભલે સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન બચાવરૂપે

ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હોય, છતાં સમયમર્યાદા દ્વારા અવરોધિત દાવા સાથે અદાલત કાર્યવાહી કરી શકતી નથી. તેમાં કોઈ શંકા નથી કે અધિનિયમની કલમ ૩માં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમો જ થી રજમા સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓને આધીન રહી, નિર્ધારિત અવધિ પૂર્ણ થયા પછી દાખલ કરાયેલ દરેક દાવો, રજૂ કરાયેલ દરેક અપીલ અને કરવામાં આવેલી અરજિ નામંજૂર કરવામાં આવશે; પરંતુ તેમાં ક્યાંય એવું જોગવાયેલું નથી કે અદાલતને આ મામલાનો વિચાર કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર નથી. અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર ન હોય ત્યાં સુધી તે કલમ ૩ હેઠળ સમયમર્યાદાના આધાર પર તેને નામંજૂર કરવાની કાર્યવાહી કરી શકતી નથી.

૫૧. સીપીસીની કલમ ૮એની જોગવાઈઓના વ્યાપમાં, અદાલતને દાવો સ્વીકારવાની હુકમત પુરાવા નોંધ્યા વિના નક્કી કરવી પડે છે. આદેશ ૧૪ નિયમ ૨ હેઠળ મુદ્દો ઘડવાના તબક્કે પણ પુરાવા નોંધવાની કલ્પના કરવામાં આવી નથી, તો પછી ઈન્જન્કશન મંજૂર કરવાની અવસ્થાએ તો તેની પરવાનગી આપવી તો દૂરની વાત છે; દાવો સ્વીકારવાની હુકમતને લગતા પ્રારંભિક મુદ્દા સંદર્ભે તથ્યો સાબિત કરવા પક્ષકારોને પુરાવા રજૂ કરવાની મંજૂરી આપવી કાયદાની જોગવાઈઓનો અતિ ગંભીર દુરુપયોગ ગણાશે. જો પ્રશ્ન નિર્વિવાદપણે કાયદાનો જ હોય, તો મહારાષ્ટ્રમાં લાગુ

પડતી સીપીસીની કલમ લએના પરિઘમાં તેનો નિર્ણય કરી શકાય. સીપીસીની કલમ લએનો વ્યાપ આદેશ-૧૪ નિયમ ૨(૨) કરતાં વિશાળ નથી. તેનો વ્યાપ થોડોક મર્યાદિત છે. સીપીસીમાં પુરાવા રજૂ કરીને બે સંપૂર્ણ વિચારણાઓનો અભિપ્રાય નથી, એક પ્રારંભિક મુદ્દા અંગે અને બીજી અન્ય મુદ્દાઓ અંગે. જ્યાં સુધી પ્રશ્ન નિર્વિવાદપણે કાયદાનો ન હોય, ત્યાં સુધી તેનો નિર્ણય પ્રારંભિક મુદ્દા તરીકે કરી શકાતો નથી. અમારી દ્રષ્ટિએ, કાયદા અને તથ્યનો મિશ્ર પ્રશ્ન, કલમ લએ હેઠળ હોય કે આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ સીપીસી હેઠળ હોય, પ્રારંભિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાતો નથી. બંને જોગવાઈઓ સંબંધિત સીપીસીમાં સુધારા પહેલાં હોય કે પછી, સ્થિતિ એકસરખી જ રહે છે.

બાબત: આદેશ ૧૪ નિયમ ૨

૫૨. સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૬ દ્વારા સીપીસીમાં સમાવાયેલ આદેશ ૧૪ નિયમ ૨ માં વપરાયેલા પ્રયોગો, પ્રથમ, અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત છે અથવા દ્વિતીય, તે સમય માટે અમલમાં રહેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા દાવા પર મૂકવામાં આવેલા પ્રતિબંધ સાથે સંબંધિત છે. આદેશ ૧૪ નિયમ ૨(૨)(એ) માં વપરાયેલ પ્રયોગ અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત છે.

૫૩. સજનબીર સિંહ આનંદ અને અન્ય વિ. રામિન્દર કૌર આનંદ અને અન્ય, ૨૦૧૮ (૩) એમએચ.એલ.જે. ૮૯૨ માં, વહીવટ દાવો દાખલ કરવા માટેની સમયમર્યાદાની અવધિ અંગેનો પ્રશ્ન વિચારણા માટે આવ્યો હતો. નોંધવામાં આવ્યું છે કે અરજદાર દ્વારા માંગી લેવાયેલ દાદનો નિર્ણય કેસના તથ્યોના આધારે કરવો પડે છે, અને સમયમર્યાદાનો પાસો તે પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિચારવો પડે છે. વહીવટના દાવામાં, સમયમર્યાદા અધિનિયમ, ૧૯૬૩ સમયમર્યાદાની અવધિ નક્કી કરવા માટે કોઈ નિર્દિષ્ટ કલમ નિર્ધારિત કરતું નથી. સમયમર્યાદાની અવધિ નક્કી કરવા માટે કોઈ નિર્દિષ્ટ કલમ નથી. વહીવટ માટેના દાવાની દલીલો અને પ્રાર્થનાઓનું વિશ્લેષણ કરવું પડે, અને તે પછી સંબંધિત કલમ લાગુ કરવી રહે છે.

૫૪. એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે કલમ ૯એ આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ સાથે અસંગત છે. અમે કલમ ૯એનું અર્થઘટન કર્યું છે અને અમને જણાય છે કે આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ની જોગવાઈઓની સરખામણીએ કલમ ૯એનો વ્યાપ ભિન્ન છે અને કલમ ૯એનો વ્યાપ મર્યાદિત છે, આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ જેટલો સર્વસમાવેશક નથી. તેમ છતાં, પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે કયા પ્રશ્નને ગણાવી શકાય તે અંગે આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ની સંકલ્પના કલમ ૯એ હેઠળ માત્ર ત્યારે જ લાગુ પડશે જ્યારે “દાવો સ્વીકારવાની હુકુમત” અંગેનો પ્રશ્ન ઊભો થાય, અર્થાત્ જો તે શુદ્ધ કાનૂની પ્રશ્ન તરીકે નક્કી કરી શકાય તો,

કલમ ૯એ હેઠળ કલ્પિત તબક્કે; પરંતુ જો તે કાયદા અને હકીકતનો મિશ્ર પ્રશ્ન હોય તો નહીં; કલમ ૯એ, સી.પી.સી. હેઠળ તે પ્રશ્ન નક્કી કરવા માટે કોઈ પુરાવો નોંધવામાં આવી શકશે નહીં.

૫૫. અબ્દુલ રહમાન વિ. પ્રસોની બાઈ અને અન્ય, (૨૦૦૩) ૧ એસ.સી.સી. ૪૮૮ માં, આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ ની જોગવાઈઓ વિચારણા માટે આવી હતી. જ્યાં હકીકતો સ્વીકારેલી હોય, ત્યાં દાવાનો પ્રાથમિક મુદ્દા પર નિકાલ કરી શકાય અને અદાલત દ્વારા કોઈ વિશિષ્ટ પ્રક્રિયા અનુસરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે વિશેષ કરીને, જો હકીકતો સ્વીકારેલી હોય, તો પૂર્વનિર્ણયથી અવરોધ અને રચનાત્મક પૂર્વનિર્ણયથી અવરોધના મુદ્દા તથા દાવાની પાલનીયતા પણ પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી થવી જોઈએ. નીચેનું અવલોકન સંબંધિત છે:

“૨૧. સ્વીકારેલી હકીકતોના આધારે દાવાના નિકાલના હેતુસર, ખાસ કરીને જ્યારે દાવાનો નિકાલ પ્રાથમિક મુદ્દાઓ પર થઈ શકે, ત્યારે વડી અદાલત દ્વારા કોઈ વિશિષ્ટ પ્રક્રિયા અનુસરવાની આવશ્યકતા નહોતી. દીવાની કાર્યરિતી સંહિતાના આદેશ-૧૪ નિયમ ૧ અનુસાર, દીવાની અદાલત પ્રાથમિક મુદ્દાઓ પર દાવાનો નિકાલ કરી શકે છે. એ વિષયે ન તો કોઈ શંકા છે અને ન તો કોઈ વિવાદ છે કે પૂર્વનિર્ણયથી અવરોધ અને/અથવા રચનાત્મક પૂર્વનિર્ણયથી

અવરોધના મુદ્દાઓ તેમજ દાવાની પાલનીયતા પ્રાથમિક મુદ્દાઓ તરીકે નિર્ધારિત કરી શકાય છે. આવા મુદ્દાઓ, હકીકતમાં, જ્યારે હકીકતો સ્વીકારેલી હોય, ત્યારે સામાન્ય રીતે પ્રાથમિક મુદ્દાઓ તરીકે નક્કી થવા જોઈએ.”

(ભાર મૂકેલો)

જ્યાં હકીકતો સ્વીકારેલી હોય, ત્યાં તેમાં કોઈ શંકા નથી કે આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ હેઠળ, પુનર્નિર્ણિત મુદ્દો, રચનાત્મક પુનર્નિર્ણિત મુદ્દો અને જાળવણીયોગ્યતા જેવા પ્રશ્નો અંગે પણ દાવાનો નિર્ણય કરી શકાય છે. જોકે, કલમ ૮અ હેઠળ માત્ર મામલો સ્વીકારવાની હુકુમત અંગેનો જ નિર્ણય કરવો આવશ્યક છે, જ્યાં દાવાની જાળવણીયોગ્યતા અદાલતની હુકુમત સાથે સંબંધિત શુદ્ધ કાનૂની પ્રશ્ન તરીકે પ્રારંભિક તબક્કે નક્કી કરવામાં આવે છે. તેથી, અબ્દુલ રહેમાન વિ. પ્રસોની બાઈ (પૂર્વોક્ત) માં આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ ના તબક્કે આપેલો નિર્ણય હાલના વિવાદ પર લાગુ પડતો નથી.

૫૬. ગુણવંતભાઈ મુલચંદ શાહ વિ. એન્ટોન એલિસ ફેરલ અને અન્ય, (૨૦૦૬) ૩ એસસીસી ૬૩૪ માં, વિશિષ્ટ પાલન માટે દાવો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે, હકીકતોની પરિસ્થિતિમાં સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાય એવો નહોતો.

વિશિષ્ટ પાલનના દાદ અંગે સમયમર્યાદાથી અવરોધિત હોવાનું માનીને દાવો ફગાવી શકાય એવો નહોતો. જોકે અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે અધિકારક્ષેત્ર હતું, તેમ છતાં પક્ષકારોએ પુરાવા રજૂ કર્યા બાદ સમયમર્યાદા સહિતના તમામ મુદ્દાઓનો નિર્ણય કરવા બાબત નીચલી અદાલતને પરત મોકલવામાં આવી હતી. ઇન્ડિયન બેંક વિ. મહારાષ્ટ્ર સ્ટેટ કોઓપરેટિવ માર્કેટિંગ ફેડરેશન લિ., (૧૯૯૮) ૫ એસસીસી ૬૯ માં અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે પ્રશ્ન કલમ ૧૦ ની લાગુપડતાનો હોય ત્યારે તે બાબત સ્વીકારવાની અધિકારક્ષેત્રતા રહેલી છે. આ અદાલતે સ્નેહ લતા ગોયલ વિ. પુષ્પલતા અને અન્ય, (૨૦૧૯) ૩ એસસીસી ૫૯૪ માં અવલોકન કર્યું હતું કે, સીપીસીની કલમ ૨૧ ની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતા, ન્યાયમાં અનુસંગી નિષ્ફળતા સર્જાઈ હોય તે સિવાય, દાવો ક્યાં દાખલ કરવો તે સ્થાન અંગેનો કોઈ વાંધો અપીલ અદાલત દ્વારા સ્વીકારવામાં આવવો જોઈએ નહીં. નિર્ણય કરતી અદાલત સમક્ષ ઉઠાવવામાં આવેલ વાંધો પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત હતો, જે મૂળ મુદ્દા સુધી પહોંચતો નહોતો અથવા દાવો સ્વીકારવાની દીવાની અદાલતની આંતરિક અધિકારક્ષેત્રના અભાવ સાથે સંબંધિત નહોતો. કેસ ચલાવવાની સક્ષમતા હીરાલાલ પટ્ટણી વિ. કાલી નાથ, એઆઈઆર ૧૯૬૨ એસસી ૧૯૯ માં વિચારવામાં આવી હતી, જેનો ઉદ્દેશ સ્નેહ લતા ગોયલ (ઉપરોક્ત) માં કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં આ અદાલતે આ પ્રમાણે અવલોકન કર્યું છે:

“૧૩. કલમ ૨૧ની ઉપકલમ (૧) એ જોગવાઈ કરે છે કે અપીલીય અથવા પુનર્વિચાર અદાલત સમક્ષ પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર અંગે વાંધો ઉઠાવતા પહેલાં, પૂર્વશરતરૂપે બે શરતો પૂર્ણ થયેલી હોવી આવશ્યક છે:

(૧) વાંધો પ્રથમ દૃષ્ટિની અદાલતમાં શક્ય તેટલી વહેલી તકે ઉઠાવવો આવશ્યક છે; અને

(૨) તેના પરિણામે ન્યાયનો ભંગ થયો છે.

આ જોગવાઈ, જેને વિધાનમંડળે ઈચ્છાપૂર્વક સ્વીકારી છે, તે આ બાબતને અત્યંત સ્પષ્ટ બનાવે છે કે પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રના અભાવ અંગેનો આક્ષેપ દીવાની અદાલતને દાવો વિચારણા માટે સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર જ મૂળથી નથી અથવા સ્વભાવતઃ નથી, ત્યાં સુધી પહોંચતો નથી. તેથી, એવો આક્ષેપ પ્રથમ સ્તરની અદાલત સમક્ષ સૌથી પ્રારંભિક અવસરે, અને જ્યાં મુદ્દાઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય તેવા તમામ કેસોમાં, એવા નિર્ધારણ સમયે અથવા તે પહેલાં ઉઠાવવો આવશ્યક છે. વધુમાં, દાવો કયા સ્થળે દાખલ કરવો તે અંગેનો આક્ષેપ ત્યારે જ સ્વીકાર્ય બની શકે જ્યારે તેના પરિણામે ન્યાયનો ભંગ થયો હોય. આ બન્ને શરતો પૂર્ણ થવી આવશ્યક છે.

૧૪. સામાવાળાઓની તરફેણી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું છે કે પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રના અભાવ અંગેનો આક્ષેપ નીચલી અદાલત

સમક્ષ લેખિત જવાબમાં ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ, સ્પષ્ટપણે, સામાવાળાઓ કાર્યવાહી દરમિયાન ભાગ લેવામાં નિષ્ફળ ગયા ત્યારબાદ દાવો એકતરફી રીતે હુકમિત કરવામાં આવ્યો હતો. કલમ ૨૧(૧) ની જોગવાઈઓમાં સ્પષ્ટ વિધાનસભાકીય આદેશ સમાયેલો છે કે આ પ્રકારનો આક્ષેપ મુદ્દાઓ નક્કી થાય તે પહેલાં શક્ય તેટલી વહેલી તકે ઉઠાવવો આવશ્યક છે. વધુમાં, આવા આક્ષેપને અપીલક્ષેત્રીય અથવા પુનરીક્ષણક્ષેત્રીય અધિકારક્ષેત્ર દ્વારા પણ ઉઠાવવા મંજૂરી આપી શકાતી નથી, જો સુધી બંને પ્રકારની શરતો પૂર્ણ ન થઈ હોય.”

દાવો સ્વીકારવાની હુકમતની મૂળભૂત અછતના સંદર્ભમાં, આ અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ કલમ ૮એ મા કરવામાં આવ્યો છે.

બાબત: કાયદા અને હકીકતના મિશ્ર પ્રશ્ન તથા આદેશ-૭ રૂલ ૧૧ સીપીસી અંગે
૫૭. આ અદાલતની ત્રણ-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે મેજર એસ.એસ. ખન્ના વિ.
બ્રિગ. એફ.જે. ઢિલ્હો, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૪૯૭, માં એવું
ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે હકીકતના મુદ્દાઓથી અલગ કાનૂની મુદ્દાઓનો
વિચાર કરીને તેમનું નિર્ધારણ કરવાની હુકમત અદાલત દ્વારા ત્યારે વાપરી
શકાય છે જ્યારે સમગ્ર દાવો માત્ર કાનૂની મુદ્દા પર જ નિકાલ પામી શકે;

પરંતુ સંહિતા અદાલતને કાયદા અને હકીકતના મિશ્ર મુદ્દા પર દાવાને પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે ચલાવવાની કોઈ હુકુમત અર્પણ કરતી નથી.

૫૮. નર્ણો રામા મૂર્તિ વિ. રવુલા સોમસુંદરમ અને અન્ય (૨૦૦૫) ૬ એસ.સી.સી. ૬૧૪ માં, આ અદાલતે એવો નિર્ધાર કર્યો છે કે જો માત્ર દાવાપત્રના નિવેદનો પરથી જ સ્પષ્ટ જણાતું હોય કે દાવો સમયમર્યાદા કાયદાથી અવરોધિત છે, તો પણ સામાવાળાઓ દ્વારા સમયમર્યાદાનો વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હોય તદ્દપશ્ચાત્ત પણ તેને પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે ચલાવી શકાય છે. જોકે, જે કેસોમાં સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન હકીકત અને કાનૂનનો સંમિશ્ર પ્રશ્ન હોય અને દાવો પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ સમયમર્યાદા કાયદાથી અવરોધિત જણાતો ન હોય, ત્યારે સમયમર્યાદા સાબિત કરવા માટે આવશ્યક જે હકીકતોનું કથન કરવામાં આવ્યું હોય, તે ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દાઓ પર અને પુરાવાના આધારે નિર્ણય કરી સાબિત કરવી જરૂરી બને છે. જોકે, અમારી વિચારી-વિમર્શી માન્યતા મુજબ, સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન કોઈ પણ સ્થિતિમાં, દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતાની કલમ ૮એ માં જે સંદર્ભમાં તેનો ઉપયોગ થયો છે, તે સંદર્ભમાં અદાલતના અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન કહેવાઈ શકતો નથી.

૫૯. સહી પરદેશી સમાધિ એન્ડ પિલ્લયાર ટેમ્પલ વિ. એમ. સંકુતલા (મૃત) તેમના કાનૂની પ્રતિનિધિઓ દ્વારા અને અન્ય, (૨૦૧૫) ૫ એસ.સી.સી. ૬૭૪ માં, એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે હકીકતો અંગે તપાસની આવશ્યકતા ધરાવતો સમયમર્યાદાનો મુદ્દો પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે વિચારવામાં આવી શકતો નથી. કાનૂન અને હકીકતના મિશ્ર પ્રશ્નોનો નિર્ણય પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે કરી શકાતો નથી.

૬૦. રામદયાલ ઉમરાઓમલ વિ. પન્નાલાલ જગન્નાથજી, ૧૯૭૯ એમ.પી.એલ.જે ૭૩૬ માં, મધ્ય પ્રદેશ વડી અદાલતની પૂર્ણ ખંડપીઠે અવલોકન કર્યું છે કે હુકમ ૧૪ નિયમ ૨ હેઠળ, પુરાવા નોંધવાની જરૂરિયાત ધરાવતા કાયદા અને હકીકતના મિશ્ર પ્રશ્નોનો પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે વિચારણો કરી શકાય નહિ. અધિકારક્ષેત્રનો મુદ્દો ત્યારે પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે વિચારણો કરી શકાય, જ્યારે તે એવો કાનૂની મુદ્દો હોય કે જેના માટે કોઈ પુરાવો રજૂ કરવાની જરૂર ન પડે. વિવિધ વડી અદાલતોએ પણ અનેક નિર્ણયોમાં સમાન દૃષ્ટિકોણ અપનાવ્યો છે, જેમ કે સુન્ની સેન્ટ્રલ વકફ બોર્ડ અને અન્ય વિ. ગોપાલ સિંહ વિશ્રાદ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૧ અલાહાબાદ ૮૯, વેંકટેશ આર. દેસાઈ વિ. સુશ્રી પુષ્પા હોસમાની અને અન્ય, આઈ.એલ.આર. ૨૦૧૮ કર્ણાટક ૫૦૯૫, પૃથ્વી રાજ વિ. મુન્નાલાલ, ૧૯૫૭ આર.એલ.ડબલ્યુ. ૩૨૩, ભગ સિંહ વિ. નેક સિંહ

૧૯૯૪ એસ.સી.સી. ઓનલાઈન પી એન્ડ એચ પ૯૪, સ્ટેટ ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા લિ. વિ. ગવર્નમેન્ટ ઓફ ધ પિપલ્સ રિપબ્લિક ઓફ બાંગ્લાદેશ, આઈ.એલ.આર. (૧૯૯૭) દિલ્હી ૨૨૯, નરેશ ચંદ્ર દાસ વિ. ગોપાલ ચંદ્ર દાસ, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૧ કલકત્તા ૨૩૭, તાજ કેરળા હોટેલ્સ એન્ડ રિસોર્ટ્સ લિ. વિ. ઈઝીટેક ઇન્ડિયા પ્રા. લિ., ૨૦૧૩ એસ.સી.સી. ઓનલાઈન કેર ૨૦૨૪૦, મધાબાનંદ ગોવિંદસામી વિ. મણિકમ અને અન્ય, ૨૦૧૬-૧-એલ.ડબલ્યુ. ૪૯, ઍંગ્સ્ટી ઇન્વેસ્ટમેન્ટ લિ. વિ. ટુરસ શિપિંગ સર્વિસ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૭ ગુજરાત ૨૩; ચંદ્રમા સિંહ વિ. (ડી) શ્રુ એલ.આરઝ વિ. રામ કિશોર અગ્રવાલ અને અન્ય, ૨૦૧૬ એસ.સી.સી. ઓનલાઈન છત્તીસગઢ ૧૭૪૦, નરેશ ચંદ્ર ગૌતમ વિ. છોટે ખાન, ૨૦૦૩ એસ.સી.સી. ઓનલાઈન ઉત્તરાખંડ ૧૨, રમાગ્યા તિવારી વિ. શિબ કુમાર સાહ અને અન્ય, ૨૦૧૮ એસ.સી.સી. ઓનલાઈન ઝારખંડ ૫૭૮, લાલચંદ શાહ અને અન્ય વિ. કલાબતી દેવી અને અન્ય, (૨૦૦૮) ૨ ગૌ એલ.આર. ૫૬૧ અને જે. મન્યમ્મા અને અન્ય એક વિ. બૈયા ઇગ્લમ્મા અને અન્ય.

૬૧. વૈશ અગ્રવાલ પંચાયત વિ. ઇન્દર કુમાર અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૨૦૧૫ એસ.સી. ૩૩૫૭ માં, સમયમર્યાદા દ્વારા પ્રતિબંધિત હોવાના આધારે આદેશ ૭ નિયમ ૧૧ હેઠળ વાદપત્રના નામંજૂરી અંગેનો પ્રશ્ન વિચારણા

માટે ઉપસ્થિત થયો હતો. માત્ર વાદપત્રના ઉપરી અવલોકનથી એવું ઠરાવી શકાય તેમ નહોતું કે દાવો સમયમર્યાદાથી પ્રતિબંધિત હતો. સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન હકીકતો અને કાયદાનો મિશ્ર પ્રશ્ન બની જાય છે અને પ્રશ્નોની રચના કરી પુરાવા લેવાં આવશ્યક હોવાથી તેને પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાય નહીં.

૬૨. અમારી દૃષ્ટિએ, આદેશ ૭ નિયમ ૧૧(ડી) હેઠળ કાયદાના સિદ્ધાંતરૂપે એવું નિર્ધારિત કરી શકાય નહીં કે સમયમર્યાદાથી અવરોધિત હોવાને કારણે ફરિયાદપત્ર નામંજૂર કરી શકાય નહીં. એવું કહી શકાય કે મુખ્યત્વે તેવા કેસમાં આવું કરવું અનુમતિપાત્ર છે, જ્યાં ફરિયાદપત્રના કથનો જ પોતાના પરથી સૂચવે છે કે કારણ-એ-દાવો સમયમર્યાદાથી અવરોધિત છે અને આ મુદ્દાનો નિર્ણય કરવા માટે વધુ પુરાવાની જરૂર પડતી નથી.

૬૩. હરીન્દ્રન અને અન્ય વિ. સુકુમારન અને અન્ય, (૨૦૧૮) ૧૪ એસ.સી.સી. ૧૮૭ માં, આ સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું છે કે સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન, જે કેસમાં કાયદા અને હકીકતનો મિશ્ર પ્રશ્ન છે, તેનો પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નિર્ધારણ કરી શકાય તેમ નહોતું. જે જોગવાઈ હેઠળ વાદપત્ર રદ કરી શકાય તે આદેશ ૭ નિયમ ૧૧(ડી) માં આપવામાં આવી છે. આદેશ ૭ નિયમ ૧૧ માં વપરાયેલી ભાષા એવી છે કે જ્યાં વાદપત્રમાં કરાયેલા

આક્ષેપો કાર્યકારણ દર્શાવતા ન હોય; માંગવામાં આવેલ દાદનું મૂલ્યાંકન ઓછું કરવામાં આવ્યું હોય અને અદાલતના નિર્દેશ છતાં વાદપત્રમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો ન હોય; વાદપત્ર પર અપર્યાપ્ત સ્ટેમ્પ લાગેલો હોય અને અદાલતના આદેશ છતાં વાદીએ આવશ્યક સ્ટેમ્પ શુલ્ક પૂરો પાડવામાં નિષ્ફળ ગયો હોય; જ્યાં વાદપત્રમાં કરાયેલા નિવેદન પરથી દાવો કોઈ કાયદાથી પ્રતિબંધિત જણાતો હોય; જ્યાં તે દ્વિપ્રતિમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો ન હોય; અને જ્યાં વાદી નિયમ ૯ ની જોગવાઈઓનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળ જાય. આદેશ ૭ નિયમ ૧૧ હેઠળ મહત્વની વાત એ છે કે વાદપત્રના પોતાના જ આક્ષેપોથી દાવો કોઈ કાયદાથી પ્રતિબંધિત હોવાનું જણાતું હોવું જોઈએ અને તેમાં સમયમર્યાદાનો પ્રતિબંધ પણ આવશે તેમજ હાલ અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ કાયદાથી સર્જાયેલા પ્રતિબંધનો પણ સમાવેશ થશે. વાદપત્રના રદ કરવા માટે, લેખિત જવાબમાં અથવા અન્ય રીતે સામાવાળાએ કરેલા આક્ષેપોને જોવામાં આવી શકતા નથી; માત્ર વાદપત્રના આક્ષેપો જ મહત્વપૂર્ણ છે અને તેઓને જ વિચારણામાં લઈ શકાય, અન્ય કોઈ પુરાવો નહીં.

૬૪. આદેશ-૭ નિયમ ૧૧ સંબંધિત પ્રશ્ન પર રમેશ બી. દેસાઈ અને અન્ય વિ. બિપિન વાડીલાલ મહેતા અને અન્ય, (૨૦૦૬) ૫ એસ.સી.સી. ૬૩૮ માં, સમયમર્યાદા સંબંધિત પ્રશ્નને પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નિર્ધારિત કરવાની

બાબતે વિચારણા કરવામાં આવી હતી. અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે દરેક કેસમાં સમયમર્યાદાનો પ્રારંભબિંદુ હકીકતોના આધારે નિર્ધારિત કરવો પડે છે. આદેશ-૭ નિયમ ૧૧(ડી) હેઠળ અરજપત્ર નામંજૂર કરવા માટે, હકીકતોથી વિમુખ કરીને સમયમર્યાદાની દલીલને કાનૂનના એક નિરપેક્ષ સિદ્ધાંત તરીકે નક્કી કરી શકાતી નથી. જ્યાં હકીકતનો પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ હોય, ત્યાં પક્ષકારો દ્વારા રજૂ થનારા પુરાવાના આધારે હકીકતો અંગે નિર્ણય કર્યા વિના સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાતો નથી. આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ હેઠળ કાયદો અને હકીકતોના મિશ્ર પ્રશ્નને પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરવાનો અધિકાર અદાલતને નથી. નીચે મુજબના અવલોકનો કરવામાં આવ્યા હતા:

“૧૩. સી.પી.સી.ના આદેશ-૧૪ના નિયમ ૨ના ઉપનિયમ (૨) માં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે જ્યાં એ જ દાવામાં કાયદા તથા હકીકત બંનેના મુદ્દાઓ ઊભા થાય, અને અદાલતનો એવો મત હોય કે કેસ અથવા તેનો કોઈ ભાગ માત્ર કાયદાના મુદ્દા પર જ નિકાલ પામી શકે, ત્યાં જો તે મુદ્દો (એ) અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને સંબંધિત હોય, અથવા (બી) તે સમય માટે અમલમાં રહેલા કોઈ કાયદા દ્વારા દાવા પર રચાયેલ પ્રતિબંધને સંબંધિત હોય, તો અદાલત તે મુદ્દાનો પ્રથમ વિચાર કરી શકે. આ નિયમની જોગવાઈઓ આ અદાલત સમક્ષ મેજર એસ.એસ. ખન્ના વિ. ટ્રિગ.

એફ.જે. ડિલન, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૪૯૭ માં વિચારણા માટે આવી હતી અને નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું (એસ.સી.આર. પૃ. ૪૨૧)

“દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતાના આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ મુજબ, જ્યાં એક જ દાવામાં કાયદા તથા હકીકત બંને સંબંધિત મુદ્દાઓ ઊભા થાય છે, અને અદાલતનો એવો અભિપ્રાય હોય કે કેસ અથવા તેનો કોઈ ભાગ માત્ર કાયદાના મુદ્દાઓના આધારે નિકાલ કરી શકાય, ત્યાં તે એવા મુદ્દાઓનો પ્રથમ વિચાર કરશે, અને તે હેતુસર, જો તેને યોગ્ય લાગે, તો હકીકત સંબંધિત મુદ્દાઓનું નિર્ધારણ કાયદાના મુદ્દાઓ નક્કી થયા પછી સુધી મુલતવી રાખી શકશે. કાયદાના પ્રશ્નોની, તથ્યના પ્રશ્નોથી અલગ, વિચારણા કરવાની હુકુમત માત્ર ત્યારે જ ઉપયોગમાં લઈ શકાય જ્યારે અદાલતના મત અનુસાર સમગ્ર દાવો માત્ર કાયદાના પ્રશ્નોના આધારે જ નિપજાવી શકાય; પરંતુ પ્રક્રિયા સંહિતા અદાલતને કાયદા અને તથ્યના સંમિશ્ર પ્રશ્નોને પ્રાથમિક પ્રશ્નો તરીકે ધરીને દાવાની વિચારણા કરવાની કોઈ હુકુમત આપતી નથી. સામાન્ય રીતે, દાવામાં ઊભા થયેલા તમામ પ્રશ્નોની અદાલતે વિચારણા કરવી જોઈએ; એવું ન કરવાથી, ખાસ કરીને જ્યારે કાયદાના પ્રશ્નો અંગેનો નિર્ણય પણ તથ્યના પ્રશ્નોના નિર્ણય

પર આધારિત હોય, ત્યારે દાવાની એકતરફી વિચારણા થવાની પરિણતિ આવે.”

યદ્યપિ સુધારક અધિનિયમ, ૧૯૭૬ દ્વારા સી.પી.સી.ના આદેશ-૧૪ નિયમ ૨ ની ભાષામાં અલ્પ સુધારો કરવામાં આવ્યો છે, તેમ છતાં ઉપર ઉદ્ધૃત નિર્ણયમાં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંત હજુ પણ યથાવત્ પ્રબળ છે અને તે સિદ્ધાંતથી કોઈ વિમુખતા હોઈ શકે નહીં કે સંહિતા અદાલતને કાયદા અને હકીકતના મિશ્ર મુદ્દાઓ પરના દાવાનું પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે વિચારણા કરવાની કોઈ અધિકારક્ષેત્ર સોંપતી નથી, અને જ્યાં કાયદાના મુદ્દા અંગેનો નિર્ણય હકીકત અંગેના નિર્ણય પર નિર્ભર હોય, ત્યાં તેનો પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે વિચારણા થઈ શકતી નથી.”

કપ.(એ) આદેશ-૭ નિયમ ૧૧(ડી) હેઠળના વિવિધ નિર્ણયોમાં આધાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જેમાં એવો શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે કે ફરીયાદપત્રમાં કરાયેલા કથનો મુજબ જો કોઈ કાયદો તેને અવરોધે તો ફરીયાદપત્ર નામંજૂર કરવું પડે. રાઘવેન્દ્ર શરણ સિંહ વિ. રામ પ્રસન્ના સિંહ (મૃત) તેમના કાનૂની વારસદારો દ્વારા, એ.આઈ.આર. ૨૦૧૯ એસસી ૧૪૩૦ માં નીચે મુજબ ધારણ કરવામાં આવ્યું હતું:

૭. હાલના કેસના તથ્યો અને વાદપત્રમાં કરાયેલા આક્ષેપોને ધ્યાનમાં રાખીને, તથા સીઆરપીસીની આદેશ-૭ નિયમ ૧૧ હેઠળની સત્તાઓના ઉપયોગ બાબતે આ અદાલતે ઉપરોક્ત નિર્ણયો માં નિર્ધારિત કરેલા કાયદાનો અમલ કરતાં, અમારું મત છે કે સીઆરપીસીની આદેશ-૭ નિયમ ૧૧ હેઠળની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને વાદપત્ર રદ ન કરવામાં નીચલી બંને અદાલતો દ્વારા ગંભીર ભૂલ કરવામાં આવી છે. નોંધવું આવશ્યક છે કે મૂળ વાદીએ પોતે તેના ભાઈ સાથે મળીને દાનખત અમલમાં મૂકી હતી, તે બાબત વિવાદિત નથી. દાનખત નોંધાયેલ દાનખત હતી. દાનખતના અમલીકરણ બાબતે વાદી દ્વારા કોઈ વિવાદ કરવામાં આવ્યો નથી. વાદીનો કેસ એવો છે કે દાનખત માત્ર દેખાવટી દાનખત હતી અને તેથી તે તેના પર બાંધધરીકારક નથી. તેમ છતાં, નોંધવું આવશ્યક છે કે અંદાજે ૨૨ વર્ષ સુધી, વાદી કે તેના ભાઈએ (જેનું અવસાન ૧૫.૧૨.૨૦૦૨ના રોજ થયું) કોઈપણ સમયે એવો દાવો કર્યો નથી કે દાનખત દેખાવટી દાનખત હતી. દાનખતના અમલકર્તાઓમાંથી એક, એટલે કે વાદીનો ભાઈ, તેના જીવનકાળ દરમિયાન ક્યારેય એવો દાવો કર્યો નહોતો કે દાનખત દેખાવટી દાનખત હતી. અત્રેનો અપીલકર્તા-મૂળ સામાવાળાએ વર્ષ ૨૦૦૧માં વહેંચણી માટે દાવો દાખલ કર્યો હતો, અને તે દાવો તેના ભાઈઓ વિરુદ્ધ દાખલ કરવામાં

આવ્યો હતો, જેમાં હાલના વાદીને સામાવાળા નં. ૧૦ તરીકે જોડવામાં આવ્યો હતો. એવું જણાય છે કે સામાવાળા દ્વારા દાખલ કરાયેલા ટિ.એસ. (પાર્ટિશન) દાવો નં. ૨૦૩ ઓફ ૨૦૦૧નું સમન્સ અત્રેના સામાવાળા નં. ૧૦-વાદીને વર્ષ ૨૦૦૧માં જ તામિલ કરવામાં આવ્યું હતું. છતાંપણ, તેણે વર્ષ ૨૦૦૩માં હાલનો દાવો દાખલ કર્યો. વાદપત્રના આક્ષેપોમાંથી પણ એવું જણાય છે કે આ ૨૨ વર્ષ દરમિયાન, એટલે કે ૧૯૮૧થી ૨૦૦૧/૨૦૦૩ સુધીના ગાળામાં, અત્રેના અપીલકર્તા-મૂળ સામાવાળા દ્વારા દાવાની મિલકત ગીરવે મૂકવામાં આવી હતી અને ગીરવેની દસ્તાવેજી ખત સામાવાળા દ્વારા અમલમાં મૂકાશેલી હતી. તેથી, વાદપત્રમાં કરાયેલા આક્ષેપો અને તેમાં દર્શાવાયેલા તથ્યોના સમૂહને ધ્યાનમાં લેતા, અમારું મત છે કે ચાલાક મસૂદા-રચના દ્વારા વાદીએ દાવાને સમયમર્યાદાની અવધિની અંદર દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, જ્યારે વાસ્તવમાં તે સમયમર્યાદા કાયદા દ્વારા પ્રતિબંધિત છે. તેથી, ઉપર જણાવ્યા મુજબ, ટી. અરિવંદંડમ (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૭ એસ.સી. ૨૪૨૧) (ઉપરોક્ત) તથા અન્ય કેસોમાં આ અદાલતના નિર્ણયો ધ્યાનમાં લેતા, અને કારણ કે દાવો સ્પષ્ટપણે સમયમર્યાદા કાયદા દ્વારા પ્રતિબંધિત છે, સીઆરપીસીની

આદેશ-૭ નિયમ ૧૧ હેઠળની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને વાદપત્ર રદ કરવામાં આવવું આવશ્યક છે.

૬૫.(બી) એન.વી. શ્રીનિવાસ મૂર્તિ તથા અન્ય વિ. મરિયમ્મા(મૃતક) પ્રસ્તાવિત કાનૂની પ્રતિનિધિઓ દ્વારા અને અન્ય, (૨૦૦૫) ૫ એસ.સી.સી. ૫૪૮ માં, આ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

૧૬. કોઈ “કાર્યકારણ” પ્રગટ કરતું નથી તે આધારે અરજીપત્રક નામંજૂર કરવામાં વડી અદાલત યોગ્ય હોવાનું જણાતું નથી. અમારી દૃષ્ટિએ, અરજીપત્રકમાં કરાયેલા તમામ કથનો સ્વીકારીને દાવો સમયમર્યાદાથી અવરોધિત જણાય છે એવા નિષ્કર્ષે પહોંચવામાં નીચલી અદાલત યોગ્ય હતી. ઉપર અમારી દ્વારા કરાયેલ ચર્ચા મુજબ અરજીપત્રકની ગંભીર તપાસ કરતાં, અરજીપત્રકમાં જ જણાવેલ તથ્યોના આધારે દાવો સ્પષ્ટપણે સમયમર્યાદાથી અવરોધિત જણાય છે. જેમ દાવો ઘડવામાં આવ્યો છે તેમ તે પ્રથમ દ્રષ્ટિએ સમયમર્યાદા કાયદા દ્વારા, તેમજ સ્પેસિફિક રિલીફ અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ અને દીવાની કાર્યરિતી સંહિતાના ઓર્ડર ૨ નિયમ ૨ હેઠળ પણ અવરોધિત છે.

કપ.(સી) આ અદાલતે સુમન દેવી વિ. મનીષા દેવી અને અન્ય, (૨૦૧૮) ૯
એસસીસી ૮૦૮, નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

૧૦. હરિયાણા પંચાયતી રાજ અધિનિયમ, ૧૯૯૪ ચૂંટણી અરજીઓની રજૂઆત માટે સંપૂર્ણ સંહિતા છે. કાયદાએ ફરજિયાત કર્યું છે કે ચૂંટણી અરજી પરિણામોની જાહેરાતની તારીખથી ૩૦ દિવસની અવધિમાં દાખલ થવી જ જોઈએ. આ અવધિ લંબાવી શકાય તેવી નથી. સમયમર્યાદા અધિનિયમ, ૧૯૬૩ ની કલમ ૧૪ ની જોગવાઈ સ્પષ્ટપણે બાકાત ઠરે છે. વિધાનમંડળે વિશિષ્ટ જોગવાઈ કરી હોવા કારણે, કાયદાનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળ જતી કોઈપણ ચૂંટણી અરજી નામંજૂર થવા પાત્ર બને છે. વડી અદાલતે આ વિષય સંબંધે સર્વોચ્ચ અદાલતના બંધનકારક ચુકાદાઓ તેમજ પોતાની જ પૂર્વનજિરો, જેમનો અમે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે બંને ધ્યાનમાં લેવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે. પ્રથમ સામાવાળાએ શરૂઆતમાં ચૂંટણી અરજી દાખલ કરી હતી, જેના સંબંધે આદેશ-૭ નિયમ ૧૧ સી.પી.સી. હેઠળ ગ્રાહ્યતા અંગે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. આદેશ-૭ નિયમ ૧૧ હેઠળના વાંધાનો સામનો કરતા, પ્રથમ સામાવાળાએ ચૂંટણી અરજી પાછી ખેંચીને તે અંગેનો નિર્ણય ટાળી દીધો હતો. નવી ચૂંટણી અરજી દાખલ કરવાની છૂટ આપવાથી સમયમર્યાદાનો પ્રતિબંધ ટાળી શકાય નહીં. પ્રથમ સામાવાળાએ દાખલ કરેલી નવી

ચૂંટણી અરજી ૩૦ દિવસની કાયદેસરની અવધિ પસાર થયા પછીની હોવાથી, તે નામંજૂર થવા પાત્ર હતી.

ઉપર દર્શાવાયેલા આદેશ-૭ નિયમ ૧૧, સીપીસી હેઠળના નિર્ણયો સામાવાળાઓની તરફથી ઉઠાવવામાં આવેલી રજૂઆતોને આગળ વધારતા નથી. જો દાવાપત્રમાં કરાયેલા કથનોમાંથી એવું સૂચિત થાય કે દાવો કાયદાથી પ્રતિબંધિત છે, તો સીપીસીની કલમ ૯એનો તબક્કો આવે તે પહેલાં જ તે નામંજૂર કરવામાં આવવા પાત્ર બને છે. તેથી, આદેશ-૭ નિયમ ૧૧(ડી) લાગુ કરવાની જે અવસ્થા છે, તે આરંભિક સીમા પરની છે અને કલમ ૯એનો વ્યાપ કંઈક મર્યાદિત અને ભિન્ન છે. યદ્યપિ આદેશ-૭ નિયમ ૧૧(ડી) હેઠળ દાવાપત્ર નામંજૂર કરવાની સત્તાનો વ્યાપ પૂરતો વિશાળ છે, જેમાં કોઈપણ કાયદો દાવાને પ્રતિબંધિત કરતો હોય તેવી સ્થિતિમાં દાવાપત્રની નામંજૂરીનો સમાવેશ થાય છે, તેમ છતાં માત્ર દાવાપત્રમાં કરાયેલા કથનો જ જોવાના રહે છે; છતાંય કલમ ૯એ તેના અમલમાં દાવો સ્વીકારવાની અદાલતની હુકુમતની હદ સુધી મર્યાદિત છે।

બાબત: ફોરશોર કો-ઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડના નિર્ણય

૬૬. હવે અમે ફોરશોર કો-ઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડ (ઉપરોક્ત) માં અવલંબાયેલ નિર્ણય પર વિચાર કરીએ છીએ, જેમાં પાંડુરંગ ધોંડી

ચૌગુલે (ઉપરોક્ત) અંગે અદાલતના નિર્ણય તથા અન્ય નિર્ણયો પર અવલંબન કરવામાં આવ્યું છે.

૬૭. પાંડુરંગ ધોંડી ચૌગુલેએ (ઉપરોક્ત) માં, જે આ સર્વોચ્ચ અદાલતની બંધારણીય પીઠનો નિર્ણય છે, “અધિકારક્ષેત્ર”નો પ્રશ્ન, સીપીસીની કલમ ૧૧૫માં સમાવાયેલ જોગવાઈઓના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, વડી અદાલતની પુનર્વિચારાત્મક સત્તાઓ કેટલી હદ સુધી વ્યાપે છે અને કયા પ્રકારની ભૂલ કાયદાના પ્રશ્નની ભૂલ ગણાય તે અંગે વિચારણા માટે ઉપસ્થિત થયો હતો. અદાલતે આ મુજબ અવલોકન કર્યું છે:

૧૦. અદાલતી નિર્ણયોએ અનેક પ્રસંગોએ સંહિતાની કલમ ૧૧૫ની જોગવાઈઓનું પરીક્ષણ કર્યું છે. કલમ ૧૧૫ હેઠળ પોતાનું અધિકારક્ષેત્ર વાપરતી વખતે, વડી અદાલતને હકીકત સંબંધિત ભૂલો, ભલે તે કેટલીય ગંભીર હોય, અથવા કાયદાની ભૂલો પણ સુધારવાનો અધિકાર નથી, જો સુધી એવી ભૂલોનો સંબંધ વિવાદનું નિરાકરણ કરવાની અદાલતની અધિકારક્ષેત્ર સાથે ન હોય. કલમ ૧૧૫ના ખંડો (એ), (બી) અને (ઈ) દર્શાવે છે તેમ, માત્ર એવા કેસોમાં જ કે જેમાં અધિનસ્ત અદાલતે કાયદા દ્વારા તેમાં ન નિહિત અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કર્યો હોય, અથવા તેમાં નિહિત એવું અધિકારક્ષેત્ર વાપરવામાં નિષ્ફળ ગઈ હોય, અથવા પોતાના

અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતાં ગેરકાયદેસર રીતે અથવા મહત્વપૂર્ણ અનિયમિતતા સાથે કાર્ય કર્યું હોય, ત્યારે જ વડી અદાલતનું પુનરીક્ષણ અધિકારક્ષેત્ર યથાવિધિ આહ્વાન કરી શકાય. એવું સંભવ છે કે અધિનસ્ત અદાલતો સમક્ષ સ્થાપિત થયેલી કાર્યવાહીમાં કાયદાના એવા મુદ્દાઓ ઊભા થાય, જે અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્નો સાથે સંબંધિત હોય. એ સુસ્થાપિત છે કે સમયમર્યાદાનો વાંધો અથવા પૂર્વનિર્ણિતતાનો વાંધો કાયદાનો એવો વાંધો છે, જે કાર્યવાહીનું નિરાકરણ કરતી અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને સ્પર્શે છે. આ વાંધાઓ અંગે તે ઉઠાવનાર પક્ષના પક્ષે કરાયેલ નિષ્કર્ષ અદાલતનું અધિકારક્ષેત્ર દૂર કરી નાખે; અને તેથી, આ વાંધાઓ અંગેનો ખોટો નિર્ણય અધિકારક્ષેત્રના એવા પ્રશ્નો સાથે સંબંધિત ગણાવી શકાય, જે સંહિતાની કલમ ૧૧૫ના વ્યાપમાં આવે છે. પરંતુ અધિનસ્ત અદાલતે કાયદાના એવા પ્રશ્ન પર આપેલો ખોટો નિર્ણય, જેનો તે અદાલતના અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્નો સાથે કોઈ સંબંધ ન હોય, તે કલમ ૧૧૫ હેઠળ વડી અદાલત દ્વારા સુધારી શકાય નહીં.

વડી અદાલતે તેની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતી વખતે, ચોક્કસ હુકમનામાની ખોટી વ્યાખ્યા જિલ્લા અદાલતે કરી છે તે આધારે દેવાની સમાયોજન અંગેના પ્રશ્નમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો હતો. પ્રશ્ન એવો ઊભો થયો કે શું

વડી અદાલત સી.પી.સી.ની કલમ ૧૧૫ હેઠળની પુનરાવર્તન અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરીને આવી ભૂલને સુધારી શકતી હતી કે કેમ. આ અદાલતે નિર્ધારિત કર્યું હતું કે વડી અદાલતે તેની અધિકારક્ષેત્રની સમયમર્યાદા લાંબી છે, કારણ કે વડી અદાલત તથ્યની ભૂલ, ભલે તે કેટલીય ગંભીર હોય, અથવા કાયદાની ભૂલો પણ, જ્યાં સુધી એવી ભૂલોનો સંબંધ અધિકારક્ષેત્ર સાથે ન હોય ત્યાં સુધી સુધારવા સક્ષમ નથી. અદાલતે પોતાની અંદર નિહિત અધિકારક્ષેત્રનો ગેરકાયદેસર રીતે અથવા મહત્વપૂર્ણ અનિયમિતતા સાથે ઉપયોગ કર્યો હોય તેવા કિસ્સામાં, વડી અદાલત હસ્તક્ષેપ કરી શકે છે. સી.પી.સી.ની કલમ ૧૧૫ના સંદર્ભને ધ્યાનમાં રાખતા, બંધારણીય પીઠે નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે સમયમર્યાદાનો વાંધો કાયદાનો વાંધો છે, જે કાર્યવાહી ચલાવતી અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત છે. બંધારણીય પીઠે એવું નિર્ધારિત કર્યું નથી કે સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન અને પૂર્વનિર્ણિતતાનો પ્રશ્ન પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે જ અજમાવવા પડે. આ અદાલતે જે રીતે નિરીક્ષણ કર્યું છે તે મુજબ, પૂર્વનિર્ણિતતા અને સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન કાર્યવાહી માં હુકમનામું પારિત કરવાની અદાલતની અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત બાબત છે, તે બાબત વિવાદાસ્પદ ગણાવી શકાતી નથી. કાર્યવાહી સમયમર્યાદાથી અવરોધિત હોય તો અદાલતને હુકમનામું પારિત કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર રહેતો નથી. અદાલત પાસે મૂળભૂત અધિકારક્ષેત્ર હતું અને કાર્યવાહી દરમિયાન તે અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કેવી

રીતે કરવો અને અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગ દરમ્યાન ખોટો નિર્ણય કઈ સ્થિતિમાં ગણાય, તે બાબત પાંડુરંગ ઘોંડી ચૌગુલેએ (ઉપરોક્ત) માં અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત ભૂલ કેવી રીતે આંકવામાં આવી છે તેની બીજી દૃષ્ટિ છે. આ એવો કેસ નહોતો જેમાં મુદ્દાનો નિર્ણય કરવાની અધિકારક્ષેત્રની અસ્તિત્વ જ ન હોય. સમયમર્યાદા અને પૂર્વનિર્ણિતતાના પ્રશ્નો કાયદાનું અનુસરણ કરીને અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગના પરિઘમાં નક્કી કરવાના રહે છે. ઉપરોક્ત વાંધાઓ અંગેનો નિષ્કર્ષ અદાલતને હુકમનામું પારિત કરવાની અધિકારક્ષેત્રથી વંચિત કરી શકે છે, કારણ કે અન્ય કાયદાઓ તે માટે અવરોધ ઉભો કરે છે. તેથી, આ વાંધાઓને અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્ન સાથે સંબંધિત તરીકે ઓળખી શકાય, અને તે અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતાં તેઓનો નિર્ણય કરવો પડે છે. આ નિર્ણય સામાવાળાઓના પક્ષના સમર્થન માટે કોઈ મદદરૂપ થતો નથી. ફોરશોર કોઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડ (ઉપરોક્ત) માં અદાલતે પાંડુરંગ ઘોંડી ચૌગુલેએ કેસ (ઉપરોક્ત) માં વિચારવામાં આવેલ સી.પી.સી.ની કલમ ૧૧૫ હેઠળ પ્રચલિત અધિકારક્ષેત્રની ભિન્ન દૃષ્ટિનો ખોટો ઉપયોગ કર્યો હતો. તે અસંગત છે અને સી.પી.સી.ની કલમ ૮૨ની જોગવાઈઓના સંદર્ભ સાથે સુસંગત થતું નથી.

૬૮. ઇટ્ટ્યાવિરા માથાઈ વિ. વાર્કી વાર્કી અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૮૦૭ માં, દાવાનો વિચારણાધિકાર ધરાવવાનો પ્રશ્ન અને તે

અધિકારનો ઉપયોગ કરતાં વખતે થયેલી અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત ભૂલ વચ્ચેનો ભેદ આ અદાલતની ચાર-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ સમક્ષ વિચારણા માટે આવ્યો હતો. અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું છે કે સમયમર્યાદાકાળથી પ્રતિબંધિત દાવામાં પસાર કરાયેલ હુકમનામું રદબાતલ કહેવાઈ શકે નહીં, કારણ કે તે પસાર કરનાર અદાલતને પક્ષકારો તથા વિષયવસ્તુ ઉપર અધિકારક્ષેત્ર હતું. ખોટો નિર્ણય એવો નથી કે જેના માટે અદાલત પાસે અધિકારક્ષેત્ર ન હતું. તેને વિષયવસ્તુ ઉપર તથા પક્ષકારો ઉપર અધિકારક્ષેત્ર હતું અને તેથી નિર્ણયમાં થયેલી ભૂલ હુકમનામાને અધિકારક્ષેત્ર બહારનું બનાવતી નથી. સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૩ પણ વિચારણા માટે આવી હતી, જે કાયદાની સાદી ભૂલ ગણાય. જણાવેલ મામલે સમયમર્યાદા અંગેનો અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન ખોટી રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો હતો. ઇટ્ઝ્યાવિરા માથાઈ (ઉપરોક્ત) માં પ્રિવી કાઉન્સિલના મકબૂલ અહમદ અને અન્ય વિ. ઑંકાર પ્રતાપ નારાયણ, એ.આઈ.આર. ૧૯૩૫ પી.સી. ૮૫ ના નિર્ણયનો પણ આ રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે:

૮. અપીલકર્તા તરફથી શ્રી પૈકેડીએ ઉઠાવેલો પ્રથમ મુદ્દો એ છે કે રામલિંગા અચ્ચરના પક્ષે ઇતિયાવીરાએ કરેલ હાઇપોથેકેશન બોન્ડના આધારે દાખલ થયેલ દાવામાં અનંથા અચ્ચર અને તેમના ભાઈએ ઓ.એસ. નં. ૫૯ ઓફ ૧૦૯૩ માં મેળવેલ હુકમનામું

રદબાતલ હતું, કારણ કે તે દાવો સમયમર્યાદાથી અવરોધિત હતો. દાવો સમયમર્યાદાથી અવરોધિત હતો એમ માન્ય રાખીએ તો પણ, વિદ્વાન વકીલની આ દલીલનું મૂળવણી કરવું મુશ્કેલ છે કે તે હુકમનામાને રદબાતલ ગણીને અનુવર્તી વિવાદપ્રક્રિયામાં અવગણવામાં આવી શકે. જો દાવો સમયમર્યાદાથી અવરોધિત હતો અને તેમ છતાં અદાલતે તેમાં હુકમનામું આપ્યું હોય, તો અદાલત ગેરકાયદેસરતા કરતી ગણાય, અને તેથી પીડિત પક્ષકારને તેના વિરુદ્ધ અપીલ કરીને તે હુકમનામું રદ કરાવવાનો હક રહે. તેમ છતાં, આ સુસ્થાપિત છે કે દાવાના વિષયવસ્તુ પર તેમજ તેમાંના પક્ષકારો પર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત, સાચો નિર્ણય આપવા બંધાયેલ હોવા છતાં ખોટો નિર્ણય આપી શકે; અને તે ખોટો નિર્ણય આપે તો પણ તે એવી કોઈ ક્રિયા કરતી નથી જે કરવાની તેને અધિકારક્ષેત્ર જ ન હોય. દાવાની વિષયવસ્તુ ઉપર તેને અધિકારક્ષેત્ર હતું, અને પક્ષકાર ઉપર પણ તેને અધિકારક્ષેત્ર હતું; તેથી દાવામાં અગત્યના મુદ્દાનો નિર્ણય કરતાં તેણે ભૂલ કરી હોય એટલા માત્રથી એમ કહી શકાય નહીં કે તેણે પોતાના અધિકારક્ષેત્રની બહાર જઈને કાર્ય કર્યું છે. જેમ વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, અદાલતોને સાચો નિર્ણય આપવા અથવા ખોટો નિર્ણય આપવા બંનેનો અધિકારક્ષેત્ર હોય છે, અને તેઓ ખોટો નિર્ણય આપે તો પણ તેમના દ્વારા

અપાયેલ હુકમનામાઓને રદબાતલ ગણાવી શકાય નહીં. તેમ છતાં, વિદ્વાન વકીલે અમારું ધ્યાન પ્રિવી કાઉન્સિલના મકબૂલ અહમદ વિ. ઑંકાર પ્રતાપ નારાયણ સિંહ, એ.આઈ.આર. ૧૯૩૫ પી.સી. ૮૫ ના નિર્ણય તરફ દોર્યું અને દલીલ કરી કે સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૩ ની જોગવાઈઓ મુજબ અદાલત પોતે જ આ નિર્ધારિત કરવા બંધાયેલી છે કે તેની સમક્ષનો દાવો સમયમર્યાદામાં હતો કે નહીં, તેથી જો તે આવું કરવામાં નિષ્ફળ જાય તો તે અધિકારક્ષેત્ર વિના કાર્ય કરશે. આધારરૂપ દર્શાવાયેલ તે નિર્ણયમાં એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૩ અનિવાર્ય સ્વરૂપની છે અને સમયમર્યાદાનો મુદ્દો લેખિત દાવા-જવાબમાં ઉલ્લેખિત ન થયો હોય તોય અદાલતે આ જોગવાઈનો સ્વયં વિચાર કરીને તેને અમલમાં લાવવી પડે. પ્રિવી કાઉન્સિલે એવું કહ્યું નથી કે જ્યાં અદાલત પોતાની ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ જાય ત્યાં તે અધિકારક્ષેત્ર વિના કાર્ય કરે છે. જો તે પોતાની ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ જાય, તો તે માત્ર કાયદાની ભૂલ કરે છે, અને કાયદાની ભૂલનું સુધારણું માત્ર દિવાની કાર્યપદ્ધતિ સંહિતામાં નિર્ધારિત રીતથી જ થઈ શકે. જો પીડિત પક્ષકાર તે ભૂલ સુધરાવવાના યોગ્ય પગલાં લેતો નથી, તો ખોટું હુકમનામું ચથાવત્ અમલમાં રહેશે અને તેને રદબાતલ હોવાના આધાર પર પડકાર માટે ખુદ્દું ગણાશે નહીં.

૬૯. સામાવાળાઓએ મેનિક ચંદ્ર નંદી વિ. દેવદાસ નંદી અને અન્ય, (૧૯૮૬) ૧ એસ.સી.સી. ૫૧૨ ના નિર્ણય પર આધાર રાખ્યો છે, જેમાં ફરીથી સી.પી.સી.ની કલમ ૧૧૫ હેઠળ વડી અદાલતની પુનર્વિચાર હુકમતના પ્રયોગનો પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો. આ અદાલતે પુનર્વિચાર હુકમત અને અપીલ હુકમત વચ્ચેનો ફરક દર્શાવ્યો હતો. નીચલી અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે સી.પી.સી.ના ઓર્ડર ૯ ના નિયમ ૧૩ હેઠળની અરજી મુદતબંધીથી અવરોધિત નથી. આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે વડી અદાલત પોતાની પુનર્વિચાર હુકમતનો પ્રયોગ કરતી વખતે તથ્યોનું પરીક્ષણ કરીને ભિન્ન નિષ્કર્ષે પહોંચવા સક્ષમ નથી. સમયમર્યાદા અધિનિયમની કલમ ૧૨૩ હેઠળ અરજદારને હુકમનામું પસાર થયાનું ક્યારે જ્ઞાન થયું તે પ્રશ્ન વિચારાધીન આવ્યો હતો. હુકમનામું પસાર થયાનું જ્ઞાન એ તથ્યનો પ્રશ્ન છે અને તે એવો આનુષંગિક તથ્ય ગણાય, જેના પર અદાલતની હુકમતના પ્રશ્નનો નિર્ણય આધારિત રહે છે. આ પણ અદાલત દ્વારા હુકમતના પ્રયોગનો જ એક કેસ હતો, અને તે સંદર્ભમાં કલમ ૧૧૫ વિષે નોંધ કરવામાં આવી હતી કે જ્યાં હુકમત ગેરકાયદેસર રીતે અથવા મહત્વપૂર્ણ અનિયમિતતા સાથે પ્રયોગમાં મૂકવામાં આવી હોય, ત્યાં જ વડી અદાલત સી.પી.સી.ની કલમ ૧૧૫ હેઠળ હસ્તક્ષેપ કરી શકે, અન્યથા નહીં. મેનિક ચંદ્ર નંદી (ઉપરોક્ત) માં નીચે મુજબની નોંધ કરવામાં આવી હતી:

૫. અમારે આ નોંધવું ફરજિયાત બને છે કે બે પુનરીક્ષણ અરજીઓનો નિવારણ કરતી વખતે વડી અદાલતે જે અભિગમ અપનાવ્યો હતો તે કાયદા દ્વારા સમર્થિત ન હતો. વડી અદાલતે આ બંને અરજીઓનું એવું નિરૂપણ કર્યું જાણે તે પ્રથમ અપીલો હોય અને દીવાની કાર્યરિતી સંહિતાની કલમ ૧૧૫ હેઠળ તેની હુકમત આહ્વાન કરતી અરજીઓ ન હોય. પ્રથમ અપીલમાં વપરાતી અપીલી હુકમતનો સ્વભાવ, ગુણવત્તા અને વ્યાપ તથા પુનરીક્ષણ હુકમતનો સ્વભાવ, ગુણવત્તા અને વ્યાપ એકબીજા કરતાં અત્યંત ભિન્ન છે. પુનરીક્ષણ હુકમતની સમયમર્યાદાઓ દીવાની કાર્યરિતી સંહિતાની કલમ ૧૧૫ દ્વારા નિર્ધારિત છે અને તેની સીમાઓ પણ તે જ કલમ દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે. તે કલમ હેઠળ, જ્યાં કોઈ નીચલી અદાલતના નિર્ણય સામે વડી અદાલતમાં અપીલ જતી ન હોય એવા મામલામાં, જો વડી અદાલતને એવું જણાય કે નીચલી અદાલતે કાયદા દ્વારા તેમાં ન નેહાલ કરાયેલ હુકમતનો ઉપયોગ કર્યો છે, અથવા કાયદા દ્વારા તેમાં નેહાલ કરાયેલ હુકમતનો ઉપયોગ કરવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે, અથવા પોતાની હુકમતનો ઉપયોગ કરતી વખતે ગેરકાયદેસર રીતે અથવા મહત્વપૂર્ણ અનિયમિતતા સાથે કાર્ય કર્યું છે, તો વડી અદાલતે પુનરીક્ષણ હુકમતનો ઉપયોગ કરવો રહે છે. તેથી, પુનરીક્ષણ હુકમતનો ઉપયોગ હુકમતસંબંધિત પ્રશ્નો સુધી

મર્યાદિત છે. જ્યારે પ્રથમ અપીલમાં અદાલત મામલામાં ઉદ્ભવતા કાયદા અને હકીકતના તમામ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવા માટે મુક્ત હોય છે, ત્યારે પોતાની પુનરીક્ષણ હુકુમતનો ઉપયોગ કરતી વખતે વડી અદાલતને નોંધપર રહેલા પુરાવાનું પુનઃપરીક્ષણ અથવા પુનર્મૂલવણી કરવાનો તથા નીચલી અદાલતના હકીકત સંબંધિત નિષ્કર્ષોના સ્થાને પોતાના નિષ્કર્ષો મૂકવાનો અધિકાર નથી. હાલના મામલામાં, સામાવાળાઓએ એવો વાંધો ઉઠાવ્યો હતો કે આદેશ દ્વારા નિયમ ૧૩ હેઠળ અપીલકર્તાની અરજી સમયમર્યાદાકાળથી અવરોધિત હતી. હવે, સમયમર્યાદાકાળનો વાંધો તે કાર્યવાહીનું વિચારણા કરતી અદાલતની હુકુમતને સ્પર્શે છે, કારણ કે આ વાંધો ઉઠાવનાર પક્ષના પક્ષે મળેલ નિષ્કર્ષ અદાલતની હુકુમત દૂર કરી નાખે. આવા વાંધા પર નીચલી અદાલતે પહોંચેલા નિર્ણયની યોગ્યતા નક્કી કરતી વખતે, વડી અદાલતને ક્યારેક હુકુમતસંબંધિત કાયદાનો અથવા હકીકતનો પ્રશ્ન તપાસવો પડી શકે; એટલે કે, તેને એવા અનુગામી પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવો પડી શકે છે, જેઓના નિર્ધારણ પર હુકુમતસંબંધી નિર્ણય આધારિત હોય છે. તેમ છતાં, નીચલી અદાલતે આવા અનુગામી પ્રશ્નો યોગ્ય રીતે નિર્ણય કર્યો છે કે કેમ તે જાણી લેવા માટે, પુરાવાની મૂલવણી બાબતે વડી અદાલત પ્રથમ અપીલી અદાલત તરીકે કાર્ય કરી શકતી

નથી અને નીચલી અદાલતે આપેલા નિષ્કર્ષોના સ્થાને પોતાના નિષ્કર્ષો મૂકી શકતી નથી, સિવાય કે એવો નિષ્કર્ષ નોંધપરના પુરાવાથી કોઈ રીતે સમર્થિત ન હોય, અથવા પુરાવાને સ્પષ્ટપણે વિરુદ્ધ હોય, અથવા એટલો સ્પષ્ટ રીતે ખોટો હોય કે તેને યથાવત્ રહેવા દેવામાં આવે તો કોઈ પક્ષકારને ગંભીર અન્યાય થાય.

કલમ ૧૧૫, સી.પી.સી. હેઠળ ‘અધિકારક્ષેત્ર’ શબ્દનો વ્યાપ ભિન્ન સ્વરૂપનો છે. આ નિર્ણયનો, કલમ ૮૨માં જે સંદર્ભમાં ‘વિચારણા સ્વીકારવાનું અધિકારક્ષેત્ર’ એવો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેના અર્થઘટન સાથે કોઈ સંબંધ નથી.

૭૦. આઈટીડબ્લ્યુ સિન્ગોડ ઇન્ડિયા લિમિટેડ વિ. કેન્દ્રિય અબકારીના કલેક્ટર, (૨૦૦૪) ૩ એસ.સી.સી. ૪૮ ઉપર પણ આધાર મુકવામાં આવેલ છે, જેમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે સમયમર્યાદા સંબંધિત પ્રશ્નમાં અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન સમાવેશ પામે છે. અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્ન અંગેનો હકીકતનો નિષ્કર્ષ અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત હકીકત ગણાશે. એવો પ્રશ્ન હકીકતો અને કાનૂનને ધ્યાનમાં રાખીને નિર્ધારિત કરવો પડે છે. નીચે મુજબના અવલોકનો કરવામાં આવ્યા છે:

૬૯. સમયમર્યાદાનો પ્રશ્ન અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન સમાવે છે. અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્ન સંબંધિત તથ્ય અંગેનું નિષ્કર્ષ અધિકારક્ષેત્રીય તથ્ય ગણાશે. એવો અધિકારક્ષેત્રીય પ્રશ્ન તેમાં સંકળાયેલા તથ્યો અને કાયદા બંનેને ધ્યાનમાં રાખીને નક્કી કરવો રહે છે. અમારી દૃષ્ટિએ, ટ્રિબ્યુનલએ ઉક્ત પ્રશ્ન નિર્ધારિત ન કરીને સ્પષ્ટ ભૂલ કરી હતી, ખાસ કરીને ત્યારે, જ્યારે એવો કોઈ તથ્યનિષ્કર્ષ જ નહોતો કે ઉત્પાદન શુલ્કની આવી ઓછી વસૂલી અપીલકર્તાની તરફથી છેતરપિંડી, મિલીભાગત, જાણતા ખોટું નિવેદન અથવા તથ્યોના દબાવા સ્વરૂપે કોઈ સકારાત્મક કૃત્ય સાથે સંબંધિત હતી; તેવી સ્થિતિમાં સમયમર્યાદાનો વિસ્તૃત સમયગાળો લાગુ કરી શકાય તેમ નહોતો અને તે દૃષ્ટિએ નિયમ ૧૦ મુજબ કોઈ કારણ દર્શાવો નોટિસ પણ જારી કરી શકાય તેમ નહોતી.

ઉપરોક્ત નિર્ણયથી કોઈ મદદ મળતી નથી કારણ કે તે એવો મામલો હતો જેમાં અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર હોવા છતાં તેના ઉપયોગ અંગે વિચારણા કરવામાં આવી હતી. આ અવલોકન દાવો સ્વીકારવા માટે અધિકારક્ષેત્રના અભાવના સંદર્ભમાં કરવામાં આવેલું નથી.

૭૧. કમલેશ બાબુ અને અન્ય વિ. લાજપત રાય શર્મા અને અન્ય, (૨૦૦૮)
 ૧૨ એસ.સી.સી. ૫૭૭, પર પણ વધુ આધાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જેમાં
 વિચારણા માટે એવો પ્રશ્ન ઉભો થયો હતો કે નીચલી અદાલતનો તે નિષ્કર્ષ,
 જેમાં દાવો સમયમર્યાદા કાયદા દ્વારા અવરોધિત હોવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું
 હતું, પ્રથમ અપીલી અદાલતે ચુકાદો પલટાવ્યો હોવા છતાં કેવી રીતે જોવો.
 અગાઉના આ નિષ્કર્ષનો પ્રથમ અપીલી અદાલત અથવા વડી અદાલત
 દ્વારા વિચાર કરવામાં આવ્યો નહોતો. આ અદાલતે ધાર્યું હતું કે
 સમયમર્યાદાનો આક્ષેપ કાયદા અને તથ્યનો મિશ્ર પ્રશ્ન હોઈ શકે. આ
 અદાલતે સમયમર્યાદા સંબંધિત જોગવાઈઓ તથા હુકમ ૭ નિયમ ૧૧(ડી)
 નો વિચાર કરીને અવલોકન કર્યું હતું કે જ્યારે અરજપત્રમાં કરવામાં આવેલા
 નિવેદનો પરથી દાવો સમયમર્યાદા કાયદાથી અવરોધિત જણાતો હોય,
 ત્યારે અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત કાયદાનો પ્રશ્ન અદાલતના મામલો
 સ્વીકારવા અને તેનો નિર્ણય કરવા સંબંધિત અધિકારક્ષેત્રના મૂળ સુધી
 પહોંચે છે, કારણ કે અન્યથા અધિકારક્ષેત્ર વિના અપાયેલો નિર્ણય
 રદબાતલ ગણાશે. કમલેશ બાબુ (ઉપરોક્ત) માં વિભાગીય ખંડપીઠ દ્વારા
 ઉપયોગમાં લેવાયેલું “રદબાતલ” શબ્દપ્રયોગ સમયમર્યાદાના સંદર્ભમાં
 હતો એવું કહી શકાતું નથી, પરંતુ તે ત્યારે અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્નના સંદર્ભમાં
 હતો જ્યારે અદાલતને દાવાનો વિચારણાપૂર્વક નિરાકરણ કરવાની સત્તા જ
 ન હોય. અમારી દૃષ્ટિએ, સમયમર્યાદાના પ્રશ્ન પરનો ખોટો નિર્ણય ચુકાદાને

રદબાતલ બનાવતો નથી. ખૂબ આદર સાથે અમે અવલોકન કરીએ છીએ કે પરિચ્છેદ ૨૩ માં આ અદાલતે કરેલો એવો શબ્દપ્રયોગ કે સમયમર્યાદાના પ્રશ્ન પરનો ખોટો નિર્ણય, મુદ્દો નક્કી કરવાનો અધિકાર ધરાવતી અદાલતના ચુકાદાને રદબાતલ બનાવી દેશે, તે પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ અયોગ્ય છે. તે મુદ્દાનો નિર્ણય કરતી વખતે અધિકારક્ષેત્રનો ગેરકાયદેસર ઉપયોગ થયાનો કેસ હોઈ શકે, પરંતુ ચુકાદો રદબાતલ ગણાશે નહીં.

૭૨. ઇન્ડિયન ફાર્મર્સ ફર્ટિલાઇઝર કો-ઓપરેટિવ લિમિટેડ વિ. ભદ્રા પ્રોડક્ટ્સ, (૨૦૧૮) ૨ એસીસી ૫૩૪, ના નિર્ણયનો સામાવાળાઓ દ્વારા ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં સમયમર્યાદા સંબંધિત નિર્ણયના પ્રશ્ન પર વિચારણા માટે મુદ્દો ઉપસ્થિત થયો હતો. આ અદાલતે અવલોકન કર્યું છે કે સમયમર્યાદાના પ્રશ્ન પર અથવા પૂર્વનિર્ણિતતાના સિદ્ધાંતના પ્રશ્ન પર ખોટો નિર્ણય અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને દૂર કરી દેશે. આર્બિટ્રેશન એન્ડ કન્સિલિએશન અધિનિયમ, ૧૯૯૬ ની કલમ ૧૬ હેઠળના અધિકારક્ષેત્રની વ્યાપ્તિ સમજાવવામાં આવી છે. અમારા મતે, જો અદાલતને દાવાની સુનાવણી સ્વીકારવાનો અધિકારક્ષેત્ર હોય તો પૂર્વનિર્ણિતતાનો સિદ્ધાંત અને સમયમર્યાદાનો મુદ્દો નક્કી કરી શકાય, અન્યથા નહીં.

૭૩. અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન ઇન્ડિયન ફાર્મર્સ ફર્ટિલાઇઝર કો-ઓપરેટિવ લિમિટેડ (ઉપરોક્ત) મામલામાં વિચારણા માટે આવ્યો હતો, જેમાં આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે તે અદાલતની કોઈ મામલો સાંભળવાની અને તેનો નિર્ણય કરવાની, તેમજ કોઈ ન્યાયિક સત્તાનો નિકાલ કરવાની અથવા તેનો ઉપયોગ કરવાની સત્તા છે અને તેની સંદર્ભાનુરૂપ વ્યાખ્યા કરવી આવશ્યક છે. અદાલતે નોંધ્યું હતું:

“૨૧. “અધિકારક્ષેત્ર” એ અનેક રંગો ધરાવતું આવરણ છે, અને ઉક્ત શબ્દ જે સંદર્ભમાં તેનો ઉલ્લેખ થાય છે તેના આધારે ચોક્કસ રંગ પ્રદર્શિત કરે છે, તે સુસ્થાપિત છે. પરંપરાગત અર્થમાં, ઓફિશિયલ ટ્રસ્ટી વિ. સચિન્દ્ર નાથ ચેટર્જી, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૯ એસ.સી. ૮૨૩ માં, “અધિકારક્ષેત્ર” આ રીતે જણાવાયું છે: (એસ.સી.આર. પૃ. ૯૯: એ.આઈ.આર. પૃ. ૮૨૭-૨૮, પરા ૧૩)

૧૩. ... ‘સુખ લાલ શેખ વિ. તારા ચંદ તા , આઈએલઆર (૧૯૦૬) ૩૩ કલ ૬૮ માં પૂર્ણ પીઠને કરાયેલ સંદર્ભના આદેશમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે અધિકારક્ષેત્રને કોઈ અદાલતની કોઈ વાદ સાંભળવા અને તેનો નિર્ધાર કરવા, તેના વિષે ન્યાયનિર્ણય કરવા અને કોઈ પણ ન્યાયિક સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટેની શક્તિ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય; અન્ય શબ્દોમાં, અધિકારક્ષેત્રનો અર્થ એ

સત્તા છે જે અદાલતને તેના સમક્ષ વિવાદિત કરવામાં આવેલા મુદ્દાઓનો નિર્ણય કરવા અથવા તેના નિર્ણય માટે વિધિવત્ રીતે રજૂ કરવામાં આવેલા વિષયોનું જ્ઞાન લેવા માટે પ્રાપ્ત હોય છે. ગ્રંથોમાં આવેલ ચુકાદાઓની તપાસ કરવાથી “અધિકારક્ષેત્ર” શબ્દને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટેના અસંખ્ય પ્રયત્નો પ્રગટ થાય છે, અને તેને “કાયદા અને તથ્યના મુદ્દાઓ સાંભળવાની અને નક્કી કરવાની શક્તિ”, “જે સત્તા દ્વારા ન્યાયિક અધિકારીઓ વાદોનું જ્ઞાન લે છે અને તેમનો નિર્ણય કરે છે”; “કાનૂની વિવાદ સાંભળવાની અને તેનો નિર્ણય કરવાની સત્તા”, “દાવામાં પક્ષકારો વચ્ચેના વિવાદિત વિષયને સાંભળવાની અને નક્કી કરવાની તથા તેમના ઉપર કોઈ પણ ન્યાયિક સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ”; “અદાલત સમક્ષના મુદ્દાઓ સાંભળવાની, નક્કી કરવાની અને તેના પર ચુકાદો ઉચ્ચારવાની શક્તિ”; “વિધાનમંડળ દ્વારા અદાલતને પક્ષકારો વચ્ચેના વાદો સાંભળવા અને નક્કી કરવા તથા ચુકાદાઓને અમલમાં મૂકવા માટે આપવામાં આવેલી શક્તિ અથવા સત્તા”; “તથ્યોની તપાસ કરવાની, કાયદો લાગુ કરવાની, ચુકાદો ઉચ્ચારવાની અને તેને અમલમાં મૂકવાની શક્તિ” તરીકે જણાવવામાં આવ્યું છે.’ (મુખર્જી, કાર્યકારી મુખ્ય ન્યાયાધીશ, કલકત્તા વડી અદાલતની પૂર્ણ પીઠ તરફથી હિર્દય નાથ રોય વિ. રામ

ચંદ્ર બાર્ના શર્મા , ૧૯૨૦ એસસીસી ઓનલાઈન કલ ૮૫ :
આઈએલઆર (૧૯૨૧) ૪૮ કલ ૧૩૮, એસસીસી ઓનલાઈન
કલ માં આવું જણાવ્યું)”

ઈન્ડિયન ફાર્મર્સ ફર્ટિલાઈઝર કોઓપરેટિવ લિમિટેડ (ઉપરોક્ત) માં
આગળ એવું પણ અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે જો અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી
અદાલતે કોઈ પ્રશ્નનો ખોટો નિર્ણય કર્યો હોય, તો એવું કહી શકાય નહીં કે
તેવો નિર્ણય કરવા માટે અદાલતને કોઈ અધિકારક્ષેત્ર નહોતું અને
અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્ન અંગે અથવા રેસ જ્યુડિકેટના પ્રશ્ન અંગે થયેલો
ભૂલભર્યો નિર્ણય અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને દૂર કરતો નથી તથા તે
નિર્ણયને રદબાતલ બનાવી, ગૌણ પડકાર માટે પાત્ર બનાવતો નથી.

૭૪. સામાવાળાઓ તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ દ્વારા બોમ્બે
વડી અદાલતના નિર્ણયો પર પણ આધાર રાખવામાં આવ્યો છે.
સ્મિથક્લાઈન બીચમ કન્ઝ્યુમર હેલ્થકેર (ઉપરોક્ત) માં, અદાલતે
અવલોકન કર્યું છે કે વિધાનમંડળે કલમ ૮૨માં શબ્દનો ઉપયોગ વ્યાપક
અર્થમાં કર્યો છે અને અદાલતને સી.પી.સી.ની કલમ ૮૨ હેઠળ દાવાની
જાળવાપાત્રતા પર રહેલા અવરોધનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. વડી
અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે જ્યાં કોઈ કાયદો દાવા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે ત્યાં તેનો

અર્થ વધુ વ્યાપક બને છે. અમારાં મતે, આ નિર્ણય કાયદો યોગ્ય રીતે પ્રતિપાદિત કરે છે એવું કહી શકાય નહીં અને તેથી તે રદ કરવામાં આવે છે. સુદેશ વિ. અબ્દુલ અઝીઝ, ૨૦૦૧ (૧) એમએચ.એલ.જે. ૩૨૪ પર પણ આધાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જેમાં વડી અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે અધિકારક્ષેત્રના મુદ્દા પર આધારિત સમયમર્યાદા અંગેનો કોઈપણ પ્રશ્ન પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરવો પડે છે એવો કાયદો પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. અદાલતે અપનાવેલો એવો અભિપ્રાય કે કારણ કે તે કાયદા અને હકીકતનો મિશ્ર પ્રશ્ન છે, તેથી તે તબક્કે તેનો નિર્ણય કરી શકાય નહીં, કલમ ૮૨ હેઠળ ભૂલભર્યો ગણાયો હતો. સુદેશ વિ. અબ્દુલ અઝીઝ (ઉપરોક્ત) માંનો નિર્ણય કાયદો યોગ્ય રીતે પ્રતિપાદિત કરે છે એવું કહી શકાય નહીં અને પરિણામે તે પણ રદ કરવામાં આવે છે.

૭૫. શ્રદ્ધા એસોસિયેટ્સ વિ. સેન્ટ પેટ્રિક્સ ટાઉન સહકારી ગૃહનિર્માણ સોસાયટી લિ., ૨૦૦૩ (૨) એમ.એચ.એલ.જે. ૨૧૮ ના નિર્ણય પર આધાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જેમાં એવી દૃષ્ટિ અપનાવવામાં આવી છે કે સમયમર્યાદા સંબંધિત મુદ્દો પ્રારંભિક મુદ્દા તરીકે નક્કી કરી શકાય છે. કલમ ૮૨ માટે સમયમર્યાદાના પ્રશ્ન અંગે શ્રદ્ધા એસોસિયેટ્સ (ઉપરોક્ત) માં કરવામાં આવેલી ટિપ્પણીઓને કાયદાનો યોગ્ય સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરતી હોવાનું કહી શકાય નહીં. ફોરશોર સહકારી ગૃહનિર્માણ સોસાયટી લિમિટેડ

વિ. પ્રવીણ ડી. દેસાઈ, (૨૦૦૯) ૧ એ.આઈ.આર. બોમ આર ૪૭૭, રોયલ પામ્સ (ઈન્ડિયા) પી. લિ. વિ. ભારત શાહ, (૨૦૦૯) ૨ બોમ સી.આર. ૬૨૨, મુકુંદ લિ. વિ. એમ.આઈ.એલ., ૨૦૧૧ (૨) એમ.એચ.એલ.જે. ૯૩૬, જગશી શાહ વિ. શાન બિલ્ડર્સ, (૨૦૧૨) ૩ બોમ સીઆર ૭૭૦, ફેરાની હોટેલ્સ પી. લિ. અને અન્ય વિ. ગુસ્લી નેવિલ વાડિયા અને અન્ય, ૨૦૧૨ એસસીસી ઓનલાઈન બોમ ૧૯૯૪, નરેશ લછનમંદાસ અસવાણી વિ. હરિદાસ અસવાણી અને અન્ય, ૨૦૧૩ એસસીસી ઓનલાઈન બોમ ૧૩૬૮ અને યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય વિ. એન.કે. ભોગ અને અન્ય, ૨૦૧૫ એસસીસી ઓનલાઈન બોમ ૬૬૪, મહારાષ્ટ્રમાં લાગુ પડતી દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતાની કલમ ૯એના કાર્યક્ષેત્ર અંગે કાયદો યોગ્ય રીતે પ્રતિપાદિત કરે છે એવું કહી શકાય નહીં.

બાબત: શાબ્દિક અર્થઘટન

૭૬. સામાવાળાઓ તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી કે અદાલત, અધિનિયમની સ્પષ્ટ ભાષાને એવો વાંક આપી શકતી નથી કે જેથી તેના એવા શબ્દશઃ અર્થઘટનથી ઊભી થતી કોઈ વાસ્તવિક કે કલ્પિત મુશ્કેલી ટાળી શકાય. વધુમાં રોહિતાશ કુમાર અને અન્યો વિ. ઓમ પ્રકાશ શર્મા અને અન્યો, (૨૦૧૩) ૧૧ એસ.સી.સી. ૪૫૧, ઉપર પણ આધાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જેમાં નીચે મુજબના અવલોકનો કરવામાં આવ્યા છે:

“૨૩. કોઈ કાયદાકીય જોગવાઈ એવી હોઈ શકે છે કે જે સંબંધિત પક્ષકારને અથવા કોઈ વ્યક્તિને ભારે કઠિનાઈ કે અસુવિધા પેદા કરે, પરંતુ અદાલત પાસે તેને પૂર્ણ કડકાઈથી અમલમાં મૂકવા સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ નથી. વ્યાખ્યાના ક્ષેત્રમાં આ સુસ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે, જો અધિનિયમના સાદા અવલોકનથી વિધાનમંડળે ઉપયોગમાં લીધેલી ભાષાનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો હોય, તો થતી કઠિનાઈ અથવા અસુવિધાને તે ભાષાના અર્થમાં ફેરફાર કરવા માટે આધાર તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય નહીં. જો ભાષા સ્પષ્ટ હોય અને તેથી માત્ર એક જ અર્થને મંજૂરી આપતી હોય, તો તેનાને જ અસર આપવી પડે, ભલે તેનાથી કઠિનાઈ અથવા સંભવિત અન્યાય થતો હોય. [જુઓ સીઆઈટી (એજી) વિ. કેશબ ચંદ્ર મંડલ એઆઈઆર ૧૯૫૦ એસસી ૨૬૫ અને ડી.ડી. જોશી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૮૩) ૨ એસસીસી ૨૩૫.]

૨૪. બેંગલ ઇમ્યુનિટી કો. લિ. વિ. સ્ટેટ ઓફ બિહાર એ.આઈ.આર. ૧૯૫૫ એસ.સી. ૬૬૧ (એસ.સી.સી. પૃ. ૬૮૫, પેરા ૪૩) માં આ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠ દ્વારા નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું કે, જો કોઈ કઠિનાઈ હોય, તો કાયદામાં સુધારો કરવો તે વિધાનમંડળનો વિષય છે, અને આવી કઠિનાઈ ઓછી કરવાની દ્રષ્ટિએ અર્થઘટનના મૂળભૂત નિયમનો ત્યાગ કરવા માટે

અદાલતને કહેવામાં આવી શકતી નથી. જો કોઈ અધિનિયમની ભાષા પૂરતી સ્પષ્ટ હોય, તો તેનું પરિણામ કેટલુંચ અસમાન અથવા અન્યાયી હોય તોય અદાલતે તેને અસરકારક બનાવવી જ પડે. “ દુરા લેક્સ સેડ લેક્સ ,” એવા શબ્દો, જેનો અર્થ “કાયદો કઠોર છે, પરંતુ તે કાયદો છે” એવો થાય છે, સ્થિતિનો સાર વ્યક્ત કરવા માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય. તેથી, ભલે કોઈ વૈધાનિક જોગવાઈથી કેટલાક લોકોને કઠિનાઈ ઊભી થતી હોય, કાયદામાં સુધારો કરવો અદાલતનું કાર્ય નથી. કોઈ કાનૂની અધિનિયમનું અર્થઘટન તેના સરળ અને શાબ્દિક અર્થમાં કરવું જોઈએ, કારણ કે અર્થઘટનનું તે પ્રથમ સિદ્ધાંત છે.

૨૫. મૈસૂર એસ.ઈ.બી. વિ. બેંગલોર પુલેન કોટન એન્ડ સિલ્ક મિલ્સ લિમિટેડ એ.આઈ.આર. ૧૯૬૩ એસ.સી. ૧૧૨૮ (એ.આઈ.આર. પૃ. ૧૧૩૯, પેરા ૨૭) માં આ અદાલતની બંધારણીય પીઠે એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે “અસુવિધા” કોઈ કાયદાની વ્યાખ્યા કરતી વખતે વિચારવામાં લેવા યોગ્ય નિર્ણાયક પરિબળ નથી. માર્ટિન બર્ન લિમિટેડ વિ. કોર્પોરેશન ઓફ કલકત્તા એ.આઈ.આર. ૧૯૬૬ એસ.સી. ૫૨૯ માં, આ અદાલતે, એ જ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં, નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું (એ.આઈ.આર. પૃ. ૫૩૫, પેરા ૧૪)

૧૪ કાયદેસરની જોગવાઈમાંથી ઉદ્ભવતું પરિણામ ક્યારેય અનિષ્ટ નથી. અદાલતને, તેની અમલવારીથી ઉત્પન્ન થતી અને જેને તે પીડાજનક પરિસ્થિતિ માને છે તેમાંથી દાદ આપવા માટે, તે જોગવાઈની અવગણના કરવાની કોઈ સત્તા નથી. કોઈ અધિનિયમનું પરિણામ અદાલતને ગમે કે ન ગમે, તેને નિશ્ચિતપણે અમલમાં મૂકવું જ પડે.

(જુઓ તેમજ સી.આઈ.ટી. વિ. વેજિટેબલ્સ પ્રોડક્ટ્સ લિ. (૧૯૭૩) ૧ એસ.સી.સી. જજર અને ટાટા પાવર કો. લિ. વિ. રિલાયન્સ એનર્જી લિ. (૨૦૦૯) ૧૬ એસ.સી.સી.

૨૬. તેથી, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જો તેમાં વપરાયેલી ભાષા નિર્વિવાદ હોય, તો કોઈ વ્યક્તિને થયેલી મુશ્કેલી, જોગવાઈના દરેક શબ્દને અસરકારક અને વ્યાકરણસંગત અર્થ ન આપવા માટે આધાર બની શકતી નથી.

શબ્દોનું ઉમેરણ અને બાદબાકી

૨૭. અદાલતે આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે કાયદાની કોઈ જોગવાઈનું અર્થઘટન કરતી વખતે તે એક પણ શબ્દ ન તો ઉમેરી શકે અને ન તો કાઢી શકે. કાનૂની સૂત્ર “ એ વર્બિસ લેજિસ નોન એસ્ટ રિસેડેન્ડમ ” નો અર્થ થાય છે, “કાયદાના શબ્દોથી કોઈ વિમુખતા હોવી જોઈએ નહીં.” કોઈ કલમનું અર્થઘટન તેના તમામ

ભાગોને એકસાથે વાંચીને કરવાનું હોય છે, અને તેના કોઈપણ ભાગને છોડવો અનુમત્ય નથી. અદાલત એ અનુમાનના આધાર પર આગળ વધી શકતી નથી કે વિધાનમંડળે કાયદો બનાવતી વખતે કોઈ ભૂલ કરી છે; તેને એ આધારે આગળ વધવું પડે કે વિધાનમંડળે જે કહ્યું છે તે જ તેનો આશય હતો; અને ભલે કાયદો ઘડતી વખતે ઉપયોગમાં લેવાયેલા શબ્દપ્રયોગમાં કોઈ ખામી હોય, તો પણ અદાલત માટે તેમાં ઉમેરો કે સુધારો કરવો, અથવા અર્થઘટન દ્વારા અધિનિયમમાં રહેલી ઊણપો પૂરી પાડવી, ખુદ્દું નથી. અદાલત માત્ર કરચલીઓ સમારી શકે છે, પરંતુ એવું કરતી વખતે તેને તે વણાટમાં ફેરફાર કરવો નહીં જોઈએ, જેમાંથી અધિનિયમ રચાયેલો છે. અદાલત કાનૂની જોગવાઈઓનું અર્થઘટન કરતી વખતે કાયદામાં શબ્દો ઉમેરી શકતી નથી, અથવા જે તેમાં ભાગરૂપ નથી એવા શબ્દોને તેમાં વાંચી શકતી નથી, ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે તેનો શબ્દશઃ અર્થઘટન સમજણસભર પરિણામ આપે. (જુઓ નલિનાખ્ય બૈસાક વિ. શ્યામ સુંદર હાલદાર, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૩ એસ.સી. ૧૪૮, શ્રી રામ રામ નારાયણ મેધી વિ. સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૯ એસ.સી. ૪૫૯, એમ. પેન્ટેયાહ વિ. મુદ્દાલા વીરમલપ્પા, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૧૦૭, બાલાસિનોર દીવાની કૂપ. બેન્ક લિ. વિ. બાબુભાઈ શંકરલાલ

પંડ્યા (૧૯૮૭) ૧ એસ.સી.સી. ૬૦૬ અને દાદી જગન્નાથમ વિ. જામ્મુલુ રામુલુ, (૨૦૦૧) ૭ એસ.સી.સી. ૭૧. એસ.સી.સી. પૃષ્ઠ ૭૮-૭૯, પરિચ્છેદ ૧૩.)

૨૮. અધિનિયમનું અર્થઘટન વિધાનમંડળના મનમાં કદાચ રહેલી કેટલીક કલ્પનાઓના પ્રકાશમાં, અથવા વિધાનમંડળે શું કહ્યું હોયું જોઈએ તેવી અપેક્ષા આધારે, અથવા વિધાનમંડળે શું કર્યું હોઈ શક્યું હોત તે આધારે, અથવા વિધાનમંડળનું શું કહેવાનું કે શું કરવાનું કર્તવ્ય હતું તે આધારે કરવાનું નથી. અદાલતોએ કાયદાનો અમલ તેને જેમ મળે તેમ કરવો રહે છે, અને એવો શબ્દશઃ અર્થઘટન કોઈ વાસ્તવિક કે કલ્પિત કઠિનાઈ ઉત્પન્ન કરતું હોય તે ટાળવા માટે અદાલત દ્વારા અધિનિયમની સ્પષ્ટ ભાષાને વાંકી પાડવી અનુમત્ય નથી.

૨૯. ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં લેતાં, તે સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ થાય છે કે જોગવાઈનું અર્થઘટન કરવાની આડમાં અદાલતને એકપણ શબ્દ ઉમેરવાનો કે કાઢી નાખવાનો અધિકાર નથી, કારણ કે તે અર્થઘટન ગણાશે નહીં, પરંતુ વિધાન ગણાશે.

આગળ વધુમાં, નલિનાબ્યા બાયસેક વિ. શ્યામ સુંદર હાલદાર, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૩ એસ.સી. ૧૪૮ પર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. સંબંધિત અવલોકન નીચે મુજબ કરવામાં આવ્યું છે:

(૯)... હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે, જેમ લોર્ડ હેલ્સબરીએ કમિશનર ફોર સ્પેશિયલ પર્પઝેસ ઓફ ઇનકમ ટેક્સ વિ. પેમસેલ, (૧૮૯૧) એ.સી. ૫૩૧ (જી) માં જણાવ્યું છે, તેમ કોઈપણ અદાલત માટે આ અનુમાનના આધારે આગળ વધવું યોગ્ય નથી કે વિધાનમંડળે ભૂલ કરી છે. અદાલતે આ આધારે આગળ વધવું જોઈએ કે વિધાનમંડળે જે કહ્યું છે તે જ તેનો આશય હતો. વિધાનમંડળે ઉપયોગમાં લીધેલા શબ્દપ્રયોગમાં કેટલીક ખામી હોય તો પણ, કોર્ડ વિ. સ્પૂનર, ૬ મૂ. પી.સી. ૧ (એચ) માં દર્શાવ્યા મુજબ, અદાલત અધિનિયમના ખામીયુક્ત શબ્દપ્રયોગને સહાય આપી શકતી નથી અથવા તેમાં ઉમેરો કે સુધારો કરી શકતી નથી અથવા અર્થઘટન દ્વારા અધિનિયમમાં રહી ગયેલી ઊણપોને પૂરી કરી શકતી નથી. જ્યાં કેસસ ઓમિસસ હોય ત્યાં પણ, જેમ લોર્ડ રસેલ ઓફ કિલોવને હંસરાજ ગુપ્તા વિ. ઓફિશિયલ લિક્વિડેટર ઓફ દેહરા દૂન-મસૂરી ઇલેક્ટ્રિક ટ્રામવે કો., લિ., એ.આઈ.આર. ૧૯૩૩ પી.સી. ૬૩ (૧) માં જણાવ્યું છે, તે ખામીનું નિવારણ કરવું અદાલતો સિવાયના અન્ય લોકોનું કાર્ય છે. અમારા મત મુજબ “ડિકી” શબ્દને તેના સામાન્ય સ્વીકાર્ય અર્થ સિવાય બીજો અર્થ આપવો યોગ્ય નથી અને જેમણે તે નિર્ણયો આપ્યા એવા માનનીય ન્યાયાધીશોના અભિપ્રાયો પ્રત્યે અમારા ગહન આદર હોવા છતાં,

સામાવાળા દ્વારા આધાર લેવામાં આવેલા અનેક નિર્ણયો યોગ્ય રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યા ન હતા, એમ કહેવું અમારી માટે અનિવાર્ય છે. ઉપર વર્ણવેલ પ્રતિપાદનો બાબતે કોઈ વિવાદ નથી; તેમ છતાં, સી.પી.સી. ની કલમ ૮૨ માં રહેલા શાબ્દિક અર્થને સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે, ‘અધિકારક્ષેત્ર’ શબ્દનો ઉપયોગ ‘ગ્રહણ કરવા’ શબ્દસમૂહ સાથે કરવામાં આવ્યો હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. આ બંને અભિવ્યક્તિઓને સાથે લઈને તેમનો એવો અર્થ આપવો જરૂરી છે કે, અદાલત પાસે વિચરણાર્થે દાવો સ્વીકારવાની અને વિચારણા શરૂ કરવાની સત્તા અથવા સ્વભાવજ અધિકારક્ષેત્ર હોવું જોઈએ. જ્યારે અમે ‘ગ્રહણ કરવા બાબતના અધિકારક્ષેત્ર’માંથી સમયમર્યાદાના પ્રશ્નને બહાર રાખવાથી થતી કઠિનતાની કસોટી પર આ બાબતનું મૂલ્યાંકન કરીએ છીએ, ત્યારે યોગ્ય ભાવનાથી પરીક્ષણ કરવામાં આવતાં તે આ રજૂઆતને નકારી કાઢવા તરફ જ પાછું વળે છે.

નિષ્કર્ષ

૭૭.(એ) ઉપરોક્ત ચર્ચાને ધ્યાનમાં લેતાં, અમારું વિચારી-વિમર્શ કરીને બનેલું મત એવું છે કે વિવાદ સ્વીકારવાની હુકુમત અને તે હુકુમતના ઉપયોગમાં થયેલી હુકુમતગત ભૂલ — બંનેનો અર્થભેદ જુદો છે. હુકુમતના અસ્તિત્વ અને હુકુમતના પ્રયોગ વચ્ચે ભેદ છે. “હુકુમત” શબ્દનો ઉપયોગ

સી.પી.સી.માં વિવિધ સ્થળોએ અને વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં કરવામાં આવ્યો છે અને તે જે પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઉપયોગમાં લેવાયો છે તે પરિપ્રેક્ષ્ય અનુસાર તેનો અર્થ નિર્ધારિત થાય છે. હુકુમતનું અસ્તિત્વ એ હકીકત પરથી પ્રતિબિંબિત થાય છે કે ચુકાદો ગૌણ કાર્યવાહી દરમ્યાન પડકારને આધીન બની શકે છે. જો અદાલતમાં મૂળભૂત રીતે હુકુમતનો અભાવ હોય, તો તેનો નિર્ણય રદબાતલ તરીકે પડકાર માટે ખુલ્લો રહે છે. સમયમર્યાદા કાયદાથી રચાયેલા અવરોધ તથા રેસ જુડિકાટના પ્રશ્નો નક્કી કરતી વેળાએ, અદાલત પાસે આવા પ્રશ્નો નક્કી કરવાની હુકુમત હોવી આવશ્યક છે. કલમ ૯એ તથા આદેશ-૧૪ નિયમ રની જોગવાઈઓ હેઠળ, જો મુદ્દો સંપૂર્ણપણે કાનૂની પ્રશ્ન હોય અને પુરાવા નોંધવાની આવશ્યકતા ધરાવતો કાયદો અને હકીકતનો મિશ્ર પ્રશ્ન ન હોય, તો પ્રાથમિક મુદ્દાઓ નક્કી કરવા ખુલ્લું છે. ફોરશોર કો-ઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડ (ઉપરોક્ત) માં આવેલો નિર્ણય કાયદાનું યોગ્ય નિર્ધારણ કરે છે એવું કહી શકાય નહિ. તેમાં ઉદ્દેખિત નિર્ણયો અમે વિચાર્યા છે; તેઓ ભિન્ન પરિસ્થિતિઓમાં હતા. બોમ્બે વડી અદાલતની પૂર્ણ પીઠે મેહેર સિંહ (ઉપરોક્ત) માં આવેલો એવો નિર્ણય કે કલમ ૯એ હેઠળ દાવો ચલાવવાનો મુદ્દો/હુકુમત, જો જરૂરી હોય તો પુરાવા નોંધ કરીને અને યોગ્ય નિરાકરણ દ્વારા નક્કી કરી શકાય, તે રદ કરવામાં આવે છે. અમે ઠરાવીએ છીએ કે કમલાકર શાંતારામ (ઉપરોક્ત) નો નિર્ણય યોગ્ય રીતે આપવામાં આવ્યો હતો અને ફોરશોર કો-ઓપરેટિવ

હાઉસિંગ સોસાયટી લિમિટેડ (ઉપરોક્ત) માં માન્યા મુજબ તેને પેર ઈન્ક્યુરિયમ કહી શકાય નહિ. ૭૭. (બી) મહારાષ્ટ્ર સેકન્ડ એમેન્ડમેન્ટ અધિનિયમ, ૨૦૧૮ ની કલમ ૨, જેમાં એવી જોગવાઈ છે કે જ્યાં કલમ ૯એ હેઠળ ઘડાયેલ પ્રાથમિક મુદ્દાનો વિચાર સી.પી.સી.ના અમલારંભની તારીખે બાકી હોય, ત્યાં કલમ ૯એ હેઠળની જોગવાઈ રદ કરવામાં આવી નથી એમ માનીને તે મુદ્દો અદાલત દ્વારા કલમ ૯એ હેઠળ નક્કી કરીને નિકાલ કરવામાં આવશે, તે મહારાષ્ટ્રમાં લાગુ પડતા સી.પી.સી.ની કલમ ૯એ હેઠળ પ્રાથમિક મુદ્દા તરીકે શું નક્કી કરી શકાય તે અંગેની કાનૂની સ્થિતિમાં કોઈ ફેરફાર કરતી નથી. કલમ ૨ની જોગવાઈથી બનાવાયેલ બચાવ, જ્યાં કલમ ૯એ હેઠળ ઘડાયેલ પ્રાથમિક મુદ્દાનો વિચાર દીવાની પ્રોસીજર કોડ (મહારાષ્ટ્ર સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૮ ના અમલારંભની તારીખે બાકી હોય, તે માત્ર ત્યારે જ નક્કી કરી શકાય જ્યારે તે કલમ ૯એના અમારા અર્થઘટન મુજબ અમે દર્શાવેલા પરિમાણોમાં આવે. અમે ફરીથી સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે માત્ર આ બહાને કે મુદ્દો કલમ ૯એ હેઠળ ઘડાયો હતો અને (મહારાષ્ટ્ર સુધારો) અધિનિયમ, ૨૦૧૮ ના અમલારંભની તારીખે તેનો વિચાર બાકી હતો, કોઈપણ મુદ્દો નક્કી કરી શકાય નહિ. સંદર્ભનો ઉત્તર અનુરૂપ આપવામાં આવે છે.

૭૮. મામલાઓ ગુણદોષના આધારે વિચારણા માટે યોગ્ય ખંડપીઠ સમક્ષ મૂકવામાં આવે.

સંદર્ભનો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો.

*The translation of this judgment has been provided by M/s.
Hyperlink E –Solution Private Limited.*

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: *The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.*